

Pál István
Váratlan szerepcsere
Egy teljesíthetetlen kérés
Kádár János közbenjárása érdekében

BEVEZETÉS

1961. április 20-án Gajda Ferenc, a washingtoni magyar követség titkárságvezetője, (fn. „Kövecses Tamás”) képviselte a Magyar Népköztársaságot (MNK) a zsidó állam megalakulásának 13. évfordulója tiszteletére rendezett nagykövetségi fogadás alkalmával.¹ Gajda épp magyarul beszélgetett Eldar izraeli másodtitkár feleségével, amikor a mellette álló nő angolul rákérdezett, hogy magyar nyelven zajlik-e a társalgás. Az asszony elismerte, hogy ő ugyan nem érti a nyelvet, ám férje származása nyomán felismeri. Nem sokkal később egy férfi azzal szólította meg Gajdát, hogy számára kellemes meglepetés, hogy magyar szót hall. Az illető nem volt más, mint a fent említett asszony házastársa: Katz Fülöp. Gajda az est folyamán többször is beszélgetett új ismerőssel, aki a holokauszt után érkezett az Egyesült Államokba. Az eszmecsere jó részt az Eichmann-per körül forgott,² ti. Adolf Eichmann, az RSHA (Reichssicherheitshauptamt – Birodalmi Biztonsági Főhivatal) IV-B Alosztályának vezetője, a zsidóság végső megsemmisítését irányító egykori SS-alezredes³ elleni büntető eljárás 1961. április 11-én kezdődött a jeruzsálemi kerületi bíróságon.⁴ Katz telefonos egyeztetést követően május 22-én 14 órakor a hivatalában kereste az irodavezetőt, ugyanis tulajdonjogi igazolásokat szeretett volna kérni húga részére, aki kártérítési pert indított a Német Szövetségi Köztársaság (NSZK) ellen. Az általuk felkért jogi képviselő szerint jó esély volt az elérhető legnagyobb összeg megítélésére, ám ehhez feltétlenül szükség volt az eredeti iratok másolataira. A titkos munkatárs úgy nyilatkozott, hogy a magyar hatóságok megkísérlik az igazolások kiállítását, azonban biztosat nem ígérhet, minthogy a második világháború alatt a nyilvántartások tekintélyes része megsemmisült.⁵ Az ország általános diplomáciai elszigeteltségére való tekintettel minden olyan személlyel, aki a nyugati fővá-

rosokban található magyar követségek segítségét kérte valamilyen hivatalos ügy elintézéséhez, a Belügyminisztérium (BM) II/3 (Hírszerző) Osztálya⁶ szinte automatikusan beszerzés céljából kezdett el foglalkozni. A próbálkozások túlnyomó része kudarccal végződött, ráadásul a kutatónak olyan érzése támadt, hogy a rezidentúrák – a külképviseleteken elhelyezett hírszerzőegységek⁷ – legtöbb ügye sokszor kettős kémjátszmába torkollott. Meglátásunk szerint Katz Fülöp beszerzéséről a pártállami hírszerzés azért mondott le, mert inkább *agent d'influence* (befolyásoló ügynök) szerepkörben kívánta felhasználni. A valóságban ez sem hozott eredményt, hovatovább a jelölt olyan kéréssel fordult a MNK washingtoni diplomatáihoz, amely felért egy átállítási kísérlettel.

AZ IFJÚKORI TRAUMA

Katz Fülöp 1924-ben született Kisvárdán Katz Menyhért és Halpert Terézia házasságában. A férfi apja egy szeszesitalok kereskedelmével foglalkozó vállalkozást üzemeltetett a Szabolcs-Szatmár megyei kisvárosban, mielőtt az a megtiszteltetés érte, hogy ő képviselheti a Magyar Bor- és Likőr Exportálók Szövetségét az 1939-es New York-i Világkiállításon. Katz Menyhért az előkészítő munkálatok végén, a közelgő vallási ünnepre való tekintettel tíz napon belül hazament a családjához, ám az asszony nyomatékosan arra kérte, hogy mielőbb térjen vissza az Egyesült Államokba, hogy a nácizmus fenyegetésétől meg tudja menteni a gyerekeit. Katz Menyhért talán az utolsó transzatlanti járattal érkezett New Yorkba, majd az elkövetkező két év alatt minden időt arra fordította, hogy a washingtoni bürokrácia útvesztőiben el tudja intézni felesége és a gyerekei kihozatalát. 1941. december 7-én megérkezett Budapestre a család vízuma, de Pearl Harbort követően az amerikai konzulátus felfüggesz-

tette tevékenységét, ugyanakkor nem sokkal később a diplomáciai kapcsolatok is megszakadtak. Az idősebb Katz 1941-től azon munkálkodott, hogy szeretteit Palesztinába vitesse. Ám amire a brit hatósági engedély eljutott Kisvárdára, Magyarországot már megszállta a német haderő, így nem volt menekvés.⁸ Katz Fülöpöt édesanyjával és öt lánytestvérével 1944. május 29-én Auschwitzba deportálták, ahol Halper Teréz és 13 éves Helén nevű lánya két nappal később a holokauszt áldozatául esett.⁹ A Vörös Hadsereg előretörése miatt 1944 késő őszen az SS a Katz család életben maradt tagjait elindította nyugat felé. Izabella, Regina és Ráchel a Poznan mellett található Birnbaum (ma Miedzychod) városnál 1945. január 20. körül leszállt a halálmenetről, majd egy nyugatra menekült német család házában rejtőzött el. Őket pár nappal később a szovjet csapatok megmentették a haláltól, Jolán (Cipi) azonban Bergen Belsenbe került, ahol nem sokkal a felszabadulást követően elhunyt.¹⁰ A három lánytestvér a US Army (Egyesült Államok Hadserege) összekötőtisztje segítségével felszállt a Brand Whitlock óceánjáróra, amely 1945 áprilisában Odesszából New York-ba tartott.¹¹ Katz Fülöp is jó pár koncentrációs táborban megfordult, végül az amerikaiak szabadították fel.¹² 1961-ben már évek óta a B'nai B'rith nevű zsidó szervezet munkatársai közé tartozott. A feleségével a közelgő magyarországi látogatásukra tekintettel behatóan érdeklődött a zsidóság helyzetéről, ezért Gajda megígérte, hogy összeszedi a vonatkozó könyveket és folyóiratokat.¹³ Június folyamán többször is találkoztak, a titkárságvezető az Eichmann per amerikai sajtóviszhangjáról készített összefoglalót, amihez anyagokat kért. Katz megengedte, hogy Gajda másolatot készítsen a B'nai B'rith aktuális összefoglalójáról – „Az Eichmann-ügy a kommunista országok sajtójában. A B'nai B'rith jelentésre”¹⁴ – majd elküldte a washingtoni izraeli nagykövetség hivatalos nyilatkozatát. A június végi megbeszélés alatt a vallási szervezet munkatársa értesítést kapott a szerviztől, hogy nem lesz kész időben a kocsija. A titkos munkatárs hazavitte új ismerősét, akihez rövid időre beugrott. Katz megjegyezte, hogy amennyiben az FBI (Federal Bureau of Investigation – Szövetségi Nyomozó Iroda)¹⁵ együtt látta őket, jó eséllyel meg fogják őt keresni. Ez azonban nem zavarta, ugyanis az előző magyar katonai attasé, az 1956-tól 1960-ig Washingtonban szolgálatot teljesítő László Károly alezredes,¹⁶ látogatásával összefüggésben már leszerelte a legfontosabb amerikai elhárítószerv munkatársait. Gajda észrevette Weinstock Jenő egyik könyvének magyar kiadását – Túl az ösvényen¹⁷ – mire a házigazda elmondta,

Katz család, 1943

hogy New York-i évei alatt baráti viszonyba került a mű szerzőjével és annak testvérével. (Weinstock Lajos az USA Kommunista Pártja Központi Bizottságának Komintern képviselője volt,¹⁸ mielőtt Sztálin a nyugati szövetséges hatalmakkal fenntartandó modus vivendi végett 1943-ban feloszlatta a IV. Internacionálét).¹⁹ Katz kivette a részét a mű terjesztéséből, de amióta Washingtonban élt, és csak hivatalos ügyben járt New York-ba, már nem jutott el hozzájuk.²⁰ Vadász Tibor rendőr őrnagy – a (Közel-Keletért felelős)²¹ I-csoport vezetője²² – Katz Fülöp egy régi ismerősét tervezte felhasználni a jeles vendég tanulmányozásához. Az önkéntes segítő nem más volt, mint Vadász Ferenc (1916–2009), 1950 és 1957 között a MÚOSZ (Magyar Újságírók Országos Szövetsége) főtákará, majd két éven keresztül az Esti Hírlap főszerkesztője, aki 1984-ben a Népszabadság rovatvezetői posztjáról vonult nyugdíjba.²³ Az újságíró 1942 decembere és 1943 kora tavasza között munkaszolgálatosként Kisvárdán állomásozott.²⁴ Az újságíró – Vadász Tibor bátyja²⁵ – emlékezett rá, hogy a század illegális kommunista csoportjának tagjaként baráti viszonyba került egy 20 év körüli fiatalemberrel, aki be akart lépni a mozgalomba. Az őrnagy a láthatóan továbbélő eszmei kötődése révén az alábbi kérdésekre várt választ Katz Fülöptől: Mely országokban van a B'nai B'rith-nek helyi szervezete? Mekkora tőkével rendelkeznek, ez honnan származik, és melyek a pótlólagos források? Hogyan kapcsolódnak Izraelhez, hol található az ottani irodák, kik a vezetőik, és milyen feladatokat látnak el? Katz Fülöpöt sötéten – azaz tudtán kívül²⁶ – tervezte felhasználni az ellenségesnek titulált B'nai B'rith feloldozásához, de a beszerzés lehetőségét sem zárta ki. Az utóbbi miatt a legfontosabb kérdés úgy hangzott: Katz milyen pozícióban dolgozik, mire van rálátása, és illeszkedik-e a terveihez, hogy a B'nai B'rith izraeli képviselőjére kerüljön?²⁷

A BUDAPESTI LÁTOGATÁS TAPASZTALATAI

1961 júliusának végére eldőlt, hogy a szervezet kongresszusa augusztus második felében lesz Párizsban, majd a körülbelül 150 amerikai résztvevőből egy 35 fős csoport augusztus 21-e és 24-e között Magyarországra fog látogatni. Gajda szerint ennek különös jelentőséget adott, hogy a vezetőség legfontosabb tagjai – Label Katz, a B'nai B'rith elnöke, valamint az ügyvezető elnök (Maurice Bisgyer) és sajtókapcsolatokért felelős igazgató (Bernard Simon)²⁸ – is a kelet-európai körutazást választották. Az elnökségi tagok a magyar állami és egyházi vezetőkkel is szerettek volna találkozni, de azt is örömmel vették, ha a Minisztertanács elnöke egy rövid udvariassági látogatásra fogadja a delegációt. Katz Fülöp arról próbálta meggyőzni főnökét, hogy a magyarországi tartózkodásukat két nappal hosszabbítsák meg, vagy a szomszéd országokban töltött idő rovására tovább maradhasson.²⁹ Komornik Zoltán rendőr százados (fn. „Szűcs”), a követségi MSZMP szervezet vezetője,³⁰ augusztus első hetében megtudta Weinstock Lajostól, hogy Katz az 50-es évek elején rövid ideig együttműködött az amerikai kommunista párt magyar tagozatával, ám egyszer csak váratlanul eltűnt.³¹ A B'nai B'rith elnökségének augusztus 21-én kezdődő magyarországi útja alkalmával létrejött a találkozó Vadász Ferenc és az egykori kisvárdai ismerős között. A baráti beszélgetés végső soron igazolta, hogy Katz Fülöp nem vallásos, ugyanakkor baloldali és antifasiszta nézeteket képvisel. Kaltenecker Antal rendőr főhadnagy ugyanakkor megjegyezte, hogy a jelölt politikai téren naivitásról tesz tanúbizonyságot, amikor Izraelt valahol szocialista országnak tekinti, miközben a körülbelül 120 éves B'nai B'rith a zsidó állam kommunistaellenes céljait támogatja, helyi szervezeteiket pedig hírszerzési célra használják. Magyarországgal szemben lojálisnak tűnt, ugyanis hűgának a nyugatnémet kormánnyal szemben indított kártérítési peréhez hivatalos iratokat várt a hátrahagyott vagyonának értékéről. Kaltenecker úgy vélte, hogy Katz Fülöpöt a szervezetben betöltött tisztsége alkalmassá teszi arra, hogy megszerezze és jóindulata jeleként a rendelkezésre bocsássa a szabadkőműves páholy mögöttes céljaira vonatkozó értesüléseit. A II/3. Osztály irányított levelezést készített elő, például lefényképeztette azokat a kisvárdai épületeket, amelyekhez a jelölt részéről valamilyen emlék fűződött, hogy Vadász Ferenc („*Harcunk a magyar pokollal...*” című)³² könyvével együtt mielőbb Washingtonba küldhesék.³³ A Katz Fülöp a hivatali ügyei feltorlódására

Isabella Leitner Katz

és a legfontosabb vallási ünnepre (jom kipur) való tekintettel legközelebb csak október 12-én tudta fogadni Gajdát. A B'nai B'rith elnökének titkára kedvező benyomásokkal tért vissza Budapestről: a fogadtatással és az ellátással meg voltak elégedve, ugyanakkor a határőrök és vámosok munkájáról is elismeréssel szólt. A küldöttség számára megtiszteltetést jelentett, hogy Olt Károly, aki 1959 és 1961 között az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) elnöke,³⁴ attól függetlenül fogadta szervezetük képviselőit, hogy nem tudott érkezésükről, és nem is hivatalos úton jártak Magyarországon. Katz meglepődött, hogy Olt a magyar állam számára oly kegyes kérdésekről is nyíltan beszélt, azonban erősen bírálta a közösségre erőszakolt és népszerűtlen Sós Endrét és Fisch Henriket, akiknek a tevékenysége a magyar kormányzat számára is kínos volt.³⁵ Sós Endre (1895–1969) egykori újságíró 1957-től 1965-ig a Magyar Izraeliták Országos Képvisellete (MIOK) és a Budapesti Izraelita Hitközség (BIH) elnökeként „Sipos” fedőnéven az állambiztonsági szervek informátoraként működött. Sós tevékenységét főleg amiatt kísérte erőteljes felháborodás, hogy szűk három éven belül eladott 15 olyan hitközségi ingatlant, amelynek révén felgyorsult vidéki zsidó élet leépülése. Fisch Henrik (1907–1986) a rendszerrel szemben kritikus Katona József (1909–1959) halála után lett Dohány utcai főrabbi, akit a hívek jelentős része egyértelműen az államhatalom szekértolójának tekintett.³⁶ A B'nai B'rith elnöksége tisztelettel adózott a magyar kormányzatnak a szabad vallásgyakorlásért – a szovjet gyakorlathoz képest megengedőbb bánásmódért³⁷ – azon-

ban fenntartotta azt az álláspontot, hogy a szlovák vagy délszláv kisebbséghez hasonlóan a zsidóságot is nemzetiségnek kellene tekinteni. Ez magában foglalná a saját iskolákat, sajtót és könyvkiadást, hogy a közösség ápolhassa nemzeti hagyományait. Gajda ezzel vitába szállt, de nem sikerült partnerét a fenti tézisektől eltéríteni. A követési irattáros szerint Katz gondolkodását meghatározta a kiválasztottság érzése, hiszen többször is úgy nyilatkozott, hogy a különleges néphez tartozik, amely túlélte az évezredek megpróbáltatásait. A meggyőződésére csak ráerősített, hogy Olt Károly kijelentette: a magyar kormány azért nem járul hozzá a zsidók tömeges kivándorlásához, mert a többségük az iskolázott társadalmi réteghez tartozik, akikre az országnak komoly szüksége van. Katz úgy látta: a magyar kormány lassanként ki akarja törölni a zsidó érzelmeket a diaszpórából, a többi szocialista országhoz hasonlóan a teljes beolvasztásra törekszik, mert a zsidókérdés így csöndben megszüntethető.³⁸ A megérzés közel járt az igazsághoz, ugyanis a magyar politikai vezetés a zsidóságra egyértelműen vallási felekezeti szinten tekintett, így a MIOK az állampárti elvárások értelmében a rendszerváltásig azon munkálkodott, hogy az ettől eltérő – nemzeti, etnikai vagy kulturális – értelmezés semmilyen formában ne érvényesüljön. A hivatalos egyházi vonaltól eltérő szerveződések és kezdeményezéseket, de még az egyházi intézményeken belüli, nem szorosan vallási jellegű tevékenységeket a hatóságok gyanakvással fogadták és előbb-utóbb be is tiltották. Ezzel párhuzamosan a résztvevőket valamilyen formában retorzió sújtotta. A Kádár-rendszer ezt úgy próbálta ellentételezni, hogy megakadályozta az antiszemitizmus nagy nyilvánosság előtti megjelenését, valamint tartózkodott a harsány anticionista kampányoktól.³⁹ Katz a kritika élét azzal próbálta tompítani, hogy csak rövid ideig tartózkodott Budapesten, ugyanakkor elárulta, hogy a hivatalos jelentés kedvező képet fog mutatni a tapasztalataikról. Ezért azt szorgalmazta, hogy 1962-ben a B'nai B'rith többi vezetője is vegyen részt egy magyarországi utazáson. Katz a beszélgetés folyamán számtalanszor párhuzamba állította a Magyarországon, Csehszlovákiában és Lengyelországban, illetve a Szovjetunióban szerzett tapasztalatokat,

Kisvárd, Zsinagóga, 2017

amelynek során az előbbi három országot dicsérte az utóbbi rovására. Például sokkal szabadabbnak érezte a légkört Varsóban, mint Moszkvában, a varsói repülőteret tisztábbnak tartotta, mint a moszkvait, ahogy a budapesti Royal Szállóban is színvonalasabb volt a kiszolgálás, mint a Hotel Ukrajnában.⁴⁰ Katz negatív véleménye szoros összefüggésben állt azzal, hogy a B'nai B'rith 35 fős delegációjának szovjetunióbeli utazása egyértelműen csalódással végződött. A zsidó vallási élet láthatóan visszaszorult, ugyanakkor a páholy elnöke hiába emelt kifogást amiatt, hogy körülbelül 1000 jiddis nyelvű iskola zárt be a korábbi években, ami félmillió embert megfosztott az anyanyelvi oktatás lehetőségétől. A szovjet kulturális minisztérium és a vallási ügyekért felelős hivatal vezetői váltig azt hangoztatták, hogy „a probléma nem létezik”.⁴¹ Katz Fülöp hangsúlyozta, hogy a szervezetük nem óhajt beavatkozni a kelet-európai országok politikájába, mindössze az ottan élő zsidókat szeretné közelebb hozni a világ zsidóságához, hogy megismerhessék és segíthessék egymást. A közös pontok keresésének jegyében megszelleztette, hogy a B'nai B'rith vezetői rokonszenveznek egyes baloldali gondolatokkal. Katz ugyanakkor azt állította, hogy jobban ismeri a marxizmust, mint a magyarországi párttagok többsége. Gajda úgy vélte, hogy még ha cionista felfogásával nem is lehet egyetérteni, Katz nem ellenséges a szocialista rendszerrel szemben.⁴² Borsányi Imre rendőr őrnagy (fn. „Szántó”), az angol-

Philip Katz nyughelye

amerikai alosztály vezetője a Kövesdi János washingtoni rezidens⁴³ számára küldött üzenetben tudatta, hogy a jövőben a (közel-keleti) I-vonal helyett az (amerikai) A-vonal fog az ügyön dolgozni. Katz politikai nézetein és anyagi helyzetén kívül az is tisztázandó volt, hogy a két nagy párt, a civil szervezetek, kormányhivatalok, diplomáciai szervezetek és gazdasági élet szereplői körében milyen kapcsolatai vannak, akár csak az, hogy a szabadkőműves páholy mekkora befolyással rendelkezik az Egyesült Államok társadalmi életében. A KÜM Konzuli Osztálya által kért igazolás beszerzése viszont több nehézségbe is ütközött a telek és adókönyvek megsemmisülése miatt, valamint azért is, mert szülővárosában már kevesen emlékeztek a Katz családra. Borsányi utasítására Gajda azt készült kommunikálni, hogy mennyire bonyolult a kérés teljesítése, annak éreztetésével, hogy a magyar állam komoly gesztust tesz a kérelmező iránt.⁴⁴

A BESZERVEZÉSRE VONATKOZÓ TERV

Az A-alosztály ekkortól már Katz Fülöp – a továbbiakban „Kisvárdai” – beszerzésében gondolkodott, amely a Magyarországhoz fűződő érzelmi kötődésére és az államszocializmus eredményei iránti elismerésére alapozódott, miközben munkahelyi beosztása, baráti köre és összeköttetései miatt volt érdekes személy.⁴⁵ Gajda úgy készült, hogy saját és felesége nevében szilveszterre néhány üveg italt

küld a Katz családnak. 1961. december 31-én délután partnere lakóhelyén felkererte a társasházi portást az üvegek továbbítására, viszont semmiképp nem akart alkalmatlankodni. Január elsején a kora délutáni órákban Katz felesége telefonált, hogy megköszönje az ajándékot. Mrs. Katz rosszul érezte magát, amiért az előző nap elmaradt a személyes érintkezés, majd arról érdeklődött, hogy a Gajda házaspár tervezett-e valamit aznap estére. A diplomata elfogadta a meghívást, így 17 óra körül a feleségével és a gyerekeivel beállított vitapartneréhez. A házigazdákon látszott, hogy az éjjel nem sokat aludtak, mert előző nap Izraelből érkezett hozzájuk néhány vendég. Katz Fülöp ezt követően a nyáron tett magyarországi látogatás fényképeit és a Budapesten kapott könyveket kezdte el mutogatni. Az egyik mű a magyarországi héber feliratokat dolgozta fel, amit szeretett volna lefordítani angolra, ám elfoglaltságai nem engedték. Ezzel egy időben viszont sajnálta, hogy Scheiber Sándor, világhírű nyelvész, irodalomtörténész és a Rabbiképző Intézet igazgatója⁴⁶ nem kapott engedélyt rá, hogy az Egyesült Államokba utazhasson átvenni a neki adományozott díszdoktori címet. Katz hangsúlyozta, hogy ha magyar kormány részéről a zsidó hitélet számára nyújtott támogatásról a közösség egyik vezetője odakint nyilatkozhat, az mindenképp kedvező visszhangot kelt. A páholy vezetésének hivatalos meghívásával is hasonló hatást lehetett volna elérni, ti. Olt Károly jelezte, hogy akkor is szívesen folytatna velük tárgyalást, ha már nincs is az Állami Egyházügyi Hivatal élén.⁴⁷ Georghiu Dej, a Román Kommunista Párt (RKP) első titkára, aki a várható gazdasági előnyök és a Moszkvától történő függetlenedés céljából különösen nagy hangsúlyt helyezett az ország nyugati kapcsolatainak fejlesztésére, elkezdte vizsgálni annak lehetőségét, hogy zsidó közvetítőket vegyen igénybe az ottani döntéshozók meggyőzésére. Moses Rosen román főrabbi 1961 őszén az Egyesült Államokba utazott, ahol az Amerikai Zsidó Szövetség vezetősége és tagjai előtt azt demonstrálta, hogy a bukaresti kormány milyen jóindulattal viseltetik az ottani zsidó közösség irányában. Mindenekelőtt feloldotta a vallási és kulturális szokások gyakorlása előtt álló korlátokat, valamint engedélyezte a kivándorlást. A közönség felfigyelt az elhangzottakra, de az SD (State Department – az amerikai külügyminisztérium) is meglátta a szocialista táboron belüli újabb törésvonal kialakulásának lehetőségét, így Románia követe a jugoszláv nagykövethoz hasonló különleges státuszba került.⁴⁸ Nicolae Ceaușescu, aki 1965-ben lett Georghiu-Dej utóda, később azt is elérte, hogy a kivándorlási engedélyekért cserébe

az ország keményvalutához jusson. A rendszer gesztusai és látszólagos engedékenysége jóvoltából a Zsidó Világkongresszus, a B'nai B'rith, a Fontosabb Amerikai Zsidó Szervezetek Konferenciája is betagozódott Ceaușescu és az általa képviselt önálló külpolitika támogatói köréhez, amely óhatatlanul tovább erősítette az Egyesült Államokban működő román lobbist. ⁴⁹ Az 1962. február 10-i utasítás értelmében „Kisvárdai” ügye az I-vonalhoz került, míg Kövesdi őrnagynak el kellett igazítani Gajda Ferencet, hogy a hírigényekre tekintettel folytassa Katz tanulmányozását, mivel a legutolsó három alkalommal nem sikerült előrelépni munkakörének megismerése és az ebből adódó hírszerzési lehetőségek feltárása terén. A vagyoni igazolást sikerült beszerezni, amelyet futárral küldtek Washingtonba. A titkos munkatársnak arra kellett rámutatnia, hogy a hiteles tanúk felkutatása milyen nehézségekkel párosult. Ezzel azt akarták érzékeltetni, hogy személyes ügynek tekintették az iratok felkutatását. Katz december 31-én kelt levelében Vadász Ferenc háborús élményeit bemutató művéről kérdezett, amelyben elvileg az ő családja is szerepelt, ezért ígéretet kapott egy tiszteletpéldányra. A könyvet is kiküldték, ám ennek átadására csak a hivatalos iratokat követően kerülhetett sor, mert ez újabb lehetőséget kínált a jelölt lekötelezésére. Gajda a hírszerzés terveivel összhangban készült Katz Fülöpöt rábeszélni a magyarországi utazásra, miközben javaslatot vártak tőle, hogy a B'nai B'rith delegáció meghívása a kormány vagy az ÁEH kezdeményezése legyen. ⁵⁰ Gajda március 20-án Katz társaságában együtt ebédelt Bisgyer kommunikációs igazgatóval, aki közölte: szeretnének Scheiber professzort, a rabbiképző szeminárium igazgatóját egy 6-8 hetes amerikai előadókörútra meghívni. Bisgyer úgy vélte, Moses Rosen romániai főrabbi 1961-es látogatásához képest Scheiber még nagyobb elismerést tudna kivívni magának és országának. Katz még aznap este New Yorkból előbb Koppenhágába, majd Izraelbe indult, ahonnan feleségével április elején készül visszatérni. ⁵¹ A közkeleti alosztály mindenekelőtt Katz európai és izraeli körútjáról várt beszámolót, ám ezzel párhuzamosan a jelölt esetleges magyarországi utazásának idejét, jellegét – magán vagy hivatalos – is tisztázni kívánta. Az Állami Egyházügyi Hivatal nem járult hozzá Scheiber kiutazásához, így az alosztályvezető utasítása értelmében Gajda erről nem beszélhetett, a másik fél érdeklődése esetén pedig kitérő választ kellett adni. Vadász Ferenc könyvének és levelének eljuttatására egy Huszár nevezetű (fn. „Havas”) hírszerzőtiszt kapott megbízást, aki ennek jóvoltából lépett volna kapcsolatba Katz Fülöppel. A terv

azonban módosult, mert a BM Huszár tevékenységét ismeretlen okból leállította. ⁵² A State Department nyilvántartása szerint Huszár István attasé – és egyben rendőr százados ⁵³ – 1962 első negyedévében került Washingtonba, ⁵⁴ ám az augusztusi diplomatanévsorban már nem szerepel a neve! ⁵⁵

A JELÖLT ÁTADÁSA

Gajda közel három hónapig csak egyszer találkozott a jelölttel, ti. Katz hazatérését követően belemerült a páholy tisztújító közgyűlésének szervezésébe és lebonyolításába. Május 4-én felhívta a diplomatát, hogy megköszönje a nővérének küldött hivatalos iratokat. Gajda viszont szóvá tette, hogy van nála egy könyv, amelyet már régen el akar juttatni Katz Fülöphöz, aki érezhetően megörült a hírnök, mivel már régóta várt a Budapestről érkező csomagra. Ezzel egy időben megígérte, hogy a következő héten felhívja a titkárságvezetőt, ám ebből semmi sem lett. Gajda csak május 30-án érte utol, majd egy pár nappal később, a levél és a könyv átadása céljából, beugrott Katz Fülöp irodájába. Az utóbbi először a fényképeket nézte végig, a kisvárdai zsinagógától láthatóan elzárkózott, de nem igazán akart a régi életéről beszélni. Arra viszont emlékezett, hogy a munkaszolgálatosok egyik felügyelője – Bába István tizedes ⁵⁶ – is a kommunista párt tagja volt. Vadász Ferenc társaival ideje nagyobb részét a Katz család otthonában töltötte, ahol rengeteget vitatkoztak. A B'nai B'rith főmunkatársa ekkor a Rosen főrabbi látogatása jóvoltából is kedvezően alakuló román-amerikai viszonyra terelte a szót, majd hozzátette, hogy Magyarországnak is ezt az utat kellene követnie. Gajda azt válaszolta, hogy ez nem csak a budapesti kormányon múlott, mivel amerikai részről nem volt fogadókészség a magyar kezdeményezésekre. A maga részéről számított rá, hogy az elnökségük nemsokára hivatalos látogatásra szóló meghívást kap Bukarestbe, azonban hasonló megkeresés nyomán Magyarországra is beutaznának. Gajda egyetértett az ötlettel, bár hozzátette, hogy az illetékes kormány szerv alapos körültekintés alapján dönt a meghívásokról. Gajda ekkor azon viccelődött, hogy vitapartnerre közköltésen szeretne újból Magyarországra utazni, amit Katz Fülöp sem vitatott. A feleségével szeretett volna elmenni Kisvárdára, ez azonban saját pénzből nem volt vállalható. A B'nai B'rith főmunkatársa finoman rákérdezett, hogy Gajda mikor tér haza, egyben kérte, hogy mutassa be az utódjának. Katz egyben szeretett volna kapcsolatot teremteni a szovjet nagykövetséggel, és hasonló kérdésekről

**Scheiber Sándor (jobbról) és öccse, Lipót
a New York-i JFK repülőtérnél, 1980 körül.
(Hidvégi Máté gyűjteményéből)**

beszélgetni az illetékes diplomatával. Gajda nem ígért semmit, csak arra vállalkozott, hogy megkérdezi, ki foglalkozik náluk a zsidóság kérdésével. Komornik százados intő jelnek tartotta a szovjetek felé történő közvetítésre vonatkozó felkérést, ti. Katz mindvégig nyíltan vállalt baráti viszonyra törekedett a követségi irattár vezetőjével. Gajda ez elől nem tudott kitérni, ráadásul a felkészültsége sem volt megfelelő a helyzet kezelésére. Komornik végül arra jutott, hogy Gajda július végi hazatérése előtt a rezidensúra egyik tisztje fogja az ügyet továbbfejlesztetni. Katz és a titkárságvezető június 14-én összefutott, de mindkettőjük sürgős vidéki teendőire való tekintettel az előbbi azt javasolta, hogy Radványi – Radványi János, 1962 és 1967 között washingtoni ügyvivő⁵⁷ – hazautazása előtt egy pár nappal jöjjenek össze a követségen. Label Katz és társa itt felvázolhatja a magyarországi út célját, amely az egyházügyi hivatallal és a zsidó szervekkel folytatandó tárgyalásra irányult. Másnap azonban kiderült, hogy sem az ügyvivő, sem a szervezet elnöke nem tud már időt szakítani a megbeszélésre. Radványi otthon egyeztetni készült az ügyben, míg a rezidens augusztusban is kivitelezhetőnek tartotta a találkozót.⁵⁸ 1962. augusztus 5-én 17 órakor Gajda felkereste a hivatalában Katz Fülöpöt, ahová Rontó Gyula másodtitkár (fn. „Vándor”)⁵⁹ – az emigrációs ügyekben illetékes előadó⁶⁰ – is elkísérte. A rendőr őrnagy a közeli szálloda bárhelyiségében diplomáciai feladatköréről beszélt, míg Katz a

magyarországi utazás tervéről, Scheiber amerikai meghívásáról, valamint a Zsidó Távirati Iroda megalapításáról értekezett. A másnap kezdődő franciaországi útjára való tekintettel nem ért rá sokáig, ugyanakkor megígérte, hogy ő fog jelentkezni. Rontó a B'nai B'rith székház előtt egy negyven körüli, körülbelül 175 cm magas, barna hajú férfira lett figyelmes, aki megindult felé, majd visszasétált az épület sarkáig. Ahogy Gajdával és Katzcal bement a szálloda bárjába, bejött egy férfi, aki a helyiség túlsó végében ült le. Rontó egyből arra gondolt, hogy megfigyelés alatt állt, amit a rezidens is elképzelhetőnek tartott.⁶¹ Rontó szeptember 27-én a Knife and Fork étteremben együtt ebédelt Katzcal, aki augusztus 17-én Párizsból Izraelbe utazott az első zsidó nevelésügyi értekezletre, így csak szeptember 13-án tért vissza az USA-ba. A Tel-Aviv-i tanácskozássra 40 országból érkezett küldöttség, a 40 fős amerikai csoportot Label A. Katz vezette. A britek és a franciák is népes követséggel képviseltették magukat, a szocialista országokból viszont senki sem vett részt. A moszkvai főrabbi táviratban üdvözölte az eseményt, Jugoszlávia két megfigyelőt küldött. Katz ismét Scheiber kiutazásáról érdeklődött, mire Rontó azt állította, hogy az otthoni elfoglaltságok nem teszik lehetővé a tudós amerikai látogatását. A B'nai B'rith főmunkatársa ekkor megkérdezte, hogy Label Katz New Yorkban vagy Washingtonban találkozhatna-e Péter János külügyminiszterrel és Radványi ügyvivővel. Ezt azért is hasznosnak tartotta volna, mert főnöke befolyásos ember volt, akinek kormánykörökben is vannak kapcsolatai, amivel segíthet a magyar-amerikai viszony normalizálásában. Rontó szerint Péter elfoglaltságai miatt nem feltétlenül tudott időt szakítani egy ilyen megbeszélésre, azonban Radványin keresztül továbbítani készült a kérést. Katz ekkor a Paul Underwood által írt, a New York Times 1962. szeptember 27-én megjelent cikkét hozta szóba, amely Magyarországról kedvező képet festett. Ezenkívül a New York Times egy másik cikkére terelődött a szó, amely az Izrael számára történő amerikai fegyverszállítást a közelgő választással hozta összefüggésbe, mondván, Kennedy ennek révén is igyekszik megszerezni az amerikai zsidóság szavazatait.⁶² Kennedy a valóságban és a cikk szerint is azért járult hozzá a Hawk légvédelmi rakéta Izraelnek történő eladásához, mert az, hogy Egyiptom és Szíria jelentős számban vásárolt korszerű szovjet bombázó- és vadászpilóta gépeket, felborította az egyensúlyt.⁶³ Paul Underwood pedig azt tartotta fontosnak kiemelni budapesti tudósításában, hogy a vasfüggöny mögött csupán Lengyelországban és Magyarországon engedélyezik nyugati

Scheiber Sándor, 1970-es évek. (Hidvégi Máté gyűjteményéből)

újságok (limitált) terjesztését. Az újságíró a második helyen azt említette, hogy Kádár János visszafogta a titkosrendőrséget, ráadásul az is az enyhülésre utalt, hogy a magyar sajtó részéről jóval kevesebb az egyházakkal szembeni durva támadás, mint a korábbi években.⁶⁴ Radványit is tájékoztatták a megbeszélésekről, aki egyetértett azzal, hogy Label Katzot alkalomadtán fogadja a páholy céljainak és terveinek felmérése végett.⁶⁵

AZ ELLENTMONDÁSOK KÖRE

A Központ ugyanakkor tájékoztatta a washingtoni rezidentúrát, hogy Katz FBI-hoz fűződő kapcsolata meglehetősen ellentmondásos. László Károly 1956-ban találkozott először Katzcal az izraeli katonai attasé egyik fogadásán, amelyet több magánlátogatás követett. Az egyházi tisztviselő szakmai szempontból nem volt érdekes, mindössze egy-két olyan értesülést hallott tőle, amelyet egyik-másik jelentésében is felhasznált. Katz Fülöpöt az FBI viszont nem sokkal az alezredes első látogatását követően felkereste, és arra akarta felkérni, hogy barátkozzon a magyar katonai attaséval, de mindenről tájé-

koztassa őket. Katz kikérte magának a zaklatást, ezért többször már nem is keresték. Lászlót nem figyelmeztette az FBI megjelenéséről, míg az első budapesti útja alatt Vadász Ferencnek azzal dicsekedett, hogy milyen ügyesen le tudta szerelni a nem kívánt érdeklődést. A BM úgy látta, hogy a B'nai B'rith törvényes kapcsolatot szeretne létesíteni a magyarországi zsidósággal, ezt azonban az MNK több szempontból sem tartotta kívánatosnak. Borsányi Imre figyelmeztetett rá, hogy a szabadkőműves páholyt az amerikai hírszerzés a szocialista országok ellen használja. Katz szerepét mielőbb tisztázni kellett, hogy kiderüljön, milyen alapon lehetne átállítani. Rontónak úgy kellett a kapcsolatot fenntartania, hogy az ne jusson az amerikai elhárítás tudomására. Radványi és Label Katz találkozási pontjával Borsányi elvileg egyetértett, de tájékoztatást akart az ügyvivőtől. A nevelésügyi értekezletről szóló kiadványt mindenképp meg kellett szerezni, ahogy a távirati irodára vonatkozó adatokat is.⁶⁶ A rezidentúra egyetértett a kapcsolat fedésével, ám ezt csak hosszabb távlatban látta kivihetőnek. Ti. 1962. december 1-én Katz felhívta Rontót, hogy a feleségével együtt 9-én menjenek el hozzájuk ebédre. A magyar ügyekben illetékes előadó másnap egy utcai

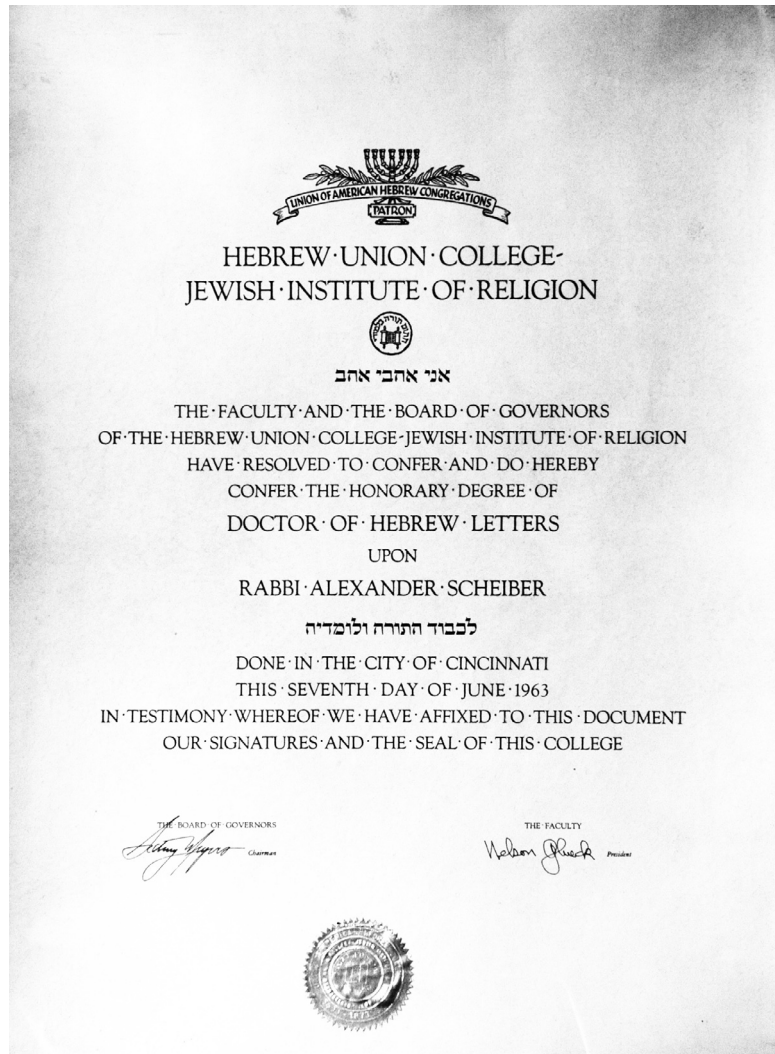

**Scheiber Sándor a Rabbiképző zsinagógájában az 1970-es évek végén.
Háttérben Scheiber tanítványa, Adolf Szolomonovics Sájevics, leendő moszkvai főrabbi,
később Oroszország főrabbija.
(Hidvégi Máté gyűjteményéből)**

fülkéből visszaszólt vitapartnerének, és azt javasolta, hogy ők menjenek el hozzájuk. Katz Fülöp előbb szabadkozni kezdett, hogy mégiscsak ő jelentkezett először, de végül ráállt a cserére. A felelősségével december 9-én fél kettőtől négyig tartózkodott Rontó szolgálati lakásában, majd elmentek megtekinteni az egyik absztrakt festéssel foglalkozó múzeumot, ahonnan a társaság egy órára még felugrott Katz lakására. A találkozó az ismerkedést szolgálta, a beszélgetés a művészetről folyt, hiszen Mrs. Katz művészettörténész diplomával rendelkezett, egyben műkedvelő festőművész volt, ugyanakkor Rontó gyerekei részéről is megmutatkozott a művészi hajlam. Katz Fülöp óvatosan rákérdezett főnöke és Radványi esetleges találkozására, de nem erőltette a kérdést. Egyben hangoztatta, hogy a kapcsolatok normalizálásához a különféle társadalmi szervezetek is hozzájárulhatnak, mert a kormányzat felé irányuló nyomásgyakorlásra van lehetőségük. A kulturális érintkezés kiépítését segítségükkel el lehetne kezdeni, amit a State

Department is támogatna, ahogy a román közeledés is így készítette elő. A jelölt ezt követően már nem törekedett újabb találkozóra, Rontó ezért úgy készült, hogy az ünnepek után hivatalában fogja Katz-ot felkeresni.⁶⁷ 1963 márciusában a Csoportfőnökség már lemondott róla, hogy Katz tippszemély legyen, mert fedett találkozó megtartására nem lehetett rávenni, ugyanakkor a keleti blokk követségeivel való hivatalos érintkezés ellenére sem félt az FBI-tól. A rejtőzködés erőltetésével csak felhívták volna a figyelmet a rezidentúra szándékaira, ezért társadalmi kapcsolatként kellett kezelni. Rontó havonta egyszer találkozhatott Katz Fülöppel, akitől a zsidóságra vonatkozó kiadványokat kellett megszereznie, majd egy-egy érdekesebb írással kapcsolatban újabb megbeszélést lehet kérni. A budapesti Központ ugyanakkor jelezte a washingtoni embereinek, hogy Katz Fülöp a B'nai B'rith izraeli osztályának a vezetője, nem pedig Label Katz személyi titkára. Az érdeklődés súlypontja áthelyeződött a kivándorlás, az izraeli letelepedés érdeké-

ben alkalmazott propagandaeszközök-re, a páholy szervezeti felépítésére, valamint a magyar származású munkatársakra.⁶⁸ 1963 tavaszán Rontó háromszor is beszélgetett Katzcal, amely társalgások a B'nai B'rith szervezetről, Scheiber Sándor látogatásáról és a társadalmi kapcsolat életében bekövetkező változások körül forogtak. Katz általános összefoglalóval szolgált a páholyról és annak körülbelül 120 éves történetéről, ennek megértéséhez egy kiadványt is a magyar ügyek előadójának rendelkezésére bocsátott. Katz elmondása alapján a B'nai B'rith az amerikai zsidóság legnagyobb szervezete-ként tűnt fel, és komoly befolyással bírt a politikai döntéshozók között; jelentős közvélemény-formáló ereje volt. Az 500 000 fős szervezet 1936-ig inkább csupán a gazdag zsidó üzletemberek csoportosulása volt, majd akkor kezdett nyitni más társadalmi rétegek felé, amikor a lengyel származású Henry Monsky került az élére. Az ő vezetésével a B'nai B'rith tömegszervezetté nőtte ki magát, amely mindenekelőtt a középosztály képviselőiből tevődött össze. A második világháború előtt és alatt a nácizmus elleni küzdelmet koordináló szervvé alakult, egyben harcolt az emberi szabadságjogokért és a faji megkülönböztetés ellen; 1963-ban támogatta a feketék polgárjogi küzdelmeit. A páholy tanácskozási joggal részt vett az ENSZ nem kormányzati szervezeteinek munkájában. A B'nai B'rith központja a 1640 Rhode Island Avenue, N. W. Washington címen működött egy nyolcemeletes modern irodaházban. Label A. Katz 1959 májusától állt a szervezet élén, amely hat osztályból tevődött össze. Az „Anti-Defamation League” (Rágalmazás Elleni Osztály) volt a legnagyobb létszámú egység, amely az antiszemitizmus és a faji megkülönböztetés elleni, polgárjogi küzdelmet irányította. A „Citizenship” (Polgári Jogok és Kötelezettségek Osztálya) az amerikai Igazságügyi Minisztériummal tartott fenn szoros kapcsolatot, az USA-ba érkező zsidók állampolgárságának megszerzését segítette. A „Hillel Foundation” (Vallási Nevelés Osztálya) a zsidó fiatalok vallási nevelésével foglalkozott, körülbelül 250 egyetemen és főiskolán voltak szemináriumaik. A programjuk hat fő kategóriából áll: kulturális, val-

**A Cincinnati Rabbiképző díszdoktori oklevele
Scheiber Sándor részére, 1963. VI. 7.
(Hidvégi Máté felvétele)**

lasi, közösségi szolgálat, kutatás, személyes tanácsadás, vallások közötti együttműködés. A „Vocational Service” (Pályaválasztási Tanácsadó Osztály) a továbbtanulással kapcsolatos döntést segítette. A Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya mellett külön szervezeti egység, az „Israel Department” (Izraeli Osztály) foglalkozott a zsidó államhoz kapcsolódó ügyekkel.⁶⁹ Az osztályvezető nem volt teljesen őszinte vitapartneréhez, ti. a B'nai B'rith hét egységből állt. A Rágalmazás Elleni Liga mellett működött a B. B. Youth Organization (a Páholy Ifjúsági Tagozata), a Pályaválasztási Tanácsadó Osztály, az Adult Jewish Education Department (Zsidó Felnőttképzési Osztály), a Vallási Nevelés Osztálya, a Citizenship, Veterans and Community

Affairs Department (Polgárjogi, Veterán- és Közöségi Ügyek Osztálya és az Izraeli Osztály).⁷⁰

SCHREIBER SÁNDOR UTAZÁSA

Katz örömmel fogadta, hogy Scheiber Sándor megkapta a kiutazási engedélyt, ugyanis a Cincinnati Egyetem titkársága közölte, hogy a Rabbiképző vezetőjét díszdoktorrá avatják. Igaz, magyar kötődésére hivatkozva erősen sérelmezte, hogy őt és a páholyt erről nem értesítették, mert szerettek volna programot összeállítani a főrabbinak. Katz egy 150 fős turistacsoportot vezetett Svájcba, Franciaországba, Olaszországba és Izraelbe, amely a Rágalmazás Ellenés Liga tagjainak tanulmányi kirándulás volt. Rómában találkozott a húgával és a sógorával, akiket meggyőzött arról, hogy néhány napra látogassanak el Budapestre. Katz Regina férjével és egy barátjukkal valóban tett egy egynapos kirándulást Magyarországon, ahol nagyon jól érezték magukat. Az osztályvezető húga ezzel egy időben arról számolt be, hogy a Magyar Népköztársaság athéni követségén udvariasan viselkedett a konzul, sőt mi több, segített egy ügyviteli visszasság feloldásában. Ti. Katz Regina nem kaphatott volna automatikusan vízumot, mert az 1944-es deportálás következtében szakadt el szülőhazájától, távozása óta nem telt el húsz év. A konzul végül azt tanácsolta, hogy a kérdőívre ne írja rá az 1944-es dátumot, így ő is megkapja a beutazási engedélyt. Katz Fülöp szeptemberben ismét Tel-Avivba készült a B'nai B'rith székház felavatására, ugyanakkor azt is elűrságolta, hogy 35000 dollárért Chevy Chase elővárosban új házat vásárolt. Ezzel egy időben felvetette, hogy amint túl vannak a költözésen, Rontó keresse fel őt a családja társaságában. Ha már az anyagiakra terelődött a szó, Katz felfedte, hogy évi 15500 dollárt keres a szervezetnél, ahol 1955-ben kezdett el dolgozni. Az egyik sógora viszont hívta a teherfuvarozó cégéhez, az addigi fizetésének háromszorosáért. Rontó a kapcsolatfelvételt zökkenőmentesnek ítélte, azzal a megszorítással, hogy Katz állandósult távollétei miatt nehéz lesz rendszeressé tenni a találkozókat.⁷¹ Scheiber Sándor észak-amerikai körútja a New York-i ENSZ Misszió történető látogatással kezdődött, majd a díszdoktori cím átvételét követően egy kanadai kitérővel folytatódott. Scheiber 1963. június 28-án délelőtt betért a washingtoni magyar követségre, majd a B'nai B'rith székházában a tudós tiszteletére adott díszbéd következett. A 40 fős ünnepségen Radványi János ügyvivő és Rontó Gyula képviselte a hivatalos Magyarországot. A meghívottak között jelen volt több

jeles zsidó közéleti szereplő, egyetemi tanár, valamint Department of State részéről Mr. White magyar referens. Varga István ideiglenes ügyvivő politikai szempontból hasznosnak tartotta Scheiber amerikai útját, mivel a visszajelzésekből, többek között a B'nai B'rith egyik vezetőjének megjegyzéséből, úgy tűnt, hogy a professzor komoly tekintélynek örvend az amerikai zsidóság körében.⁷² Az ebéd alkalmával Label Katz jelezte az ügyvivőnek, hogy augusztus folyamán Európába készül. Radványi arra biztatta a B'nai B'rith elnökét, hogy látogasson el Magyarországra, ahol majd szabadsága alatt szívesen vállalja a kíséző szerepét. Az elnök azonban P. Katz, a szervezet izraeli szekciójának vezetőjén keresztül azt kommunikálta, hogy hivatalos meghívást szeretnének kapni. Július 17-én Philip Katz azzal hívta fel Rontót, hogy az augusztus 16-án kezdődő magyarországi látogatás terve végleges. Label Katz mindenképpen szeretett volna találkozni a zsidó közösségek, valamint az Állami Egyházügyi Hivatal vezetőivel. Katz Fülöp a szervezet komoly politikai befolyására hivatkozott, miszerint az Egyesült Államok az ő javaslatuk nyomán ajánlotta fel a románoknak a diplomáciai kapcsolatok nagykövetségi szintre emelését. Ezzel pedig azt sugallta, hogy elnökük hivatalos fogadása a magyar-amerikai viszony (a hidegháborús keretek közötti) normalizálásához is hozzájárulhat.⁷³ A Külügyminisztérium (KÜM) illetékeseivel szemben az állambiztonság korántsem volt ennyire megértő, mert véleményük szerint Scheiber az Egyesült Államokban tett látogatása nyomán feltámadt a szovjetunióbeli és a magyarországi izraelita felekezet helyzetének összehasonlításával kapcsolatos vita, amit az amerikai rabbik közössége szovjetellenes propagandacélokra is fel tudott használni.⁷⁴

A MÁSODIK BUDAPESTI LÁTOGATÁS

A B'nai B'rith elnökségének 1963. augusztusi látogatása során Label Katz és Philip Katz a hazai zsidóság pontos létszámáról, kor szerinti megoszlásáról, a vallási nevelés helyzetéről, valamint a kivándorlás elé gördített akadályokról és a család-egyesítés lehetőségeiről kérdezte a hivatalos személyeket. Végül, de nem utolsósorban az is érdekelte őket, hogy a magyar zsidóságot miként lehetne törvényesen is támogatni pénzügyileg, azaz a JOINT újraélesztése merült fel a részükről. Katz Fülöp kívánságai között az is szerepelt, hogy a magyar zsidó vezetők szorosabb személyes kapcsolatot tarthassanak fenn a szervezetükkel, legyen szó a levélváltásokról vagy a ki- és beutazásokról. Az osztályve-

zető hangsúlyozta: a küldöttség mindenáron igyekezett kerülni az asszimiláns vezetőiket, helyettük a cionista vonal képviselőit keresték. Még ha ez utóbbi a szervezet általános küldetése nyomán nem is lett volna meglepő, azzal viszont meglepte Katz Fülöp a hallgatóságát, hogy a B'nai B'rith szoros kapcsolatban áll az FBI-jal az USA-ban élő szélsőjobb oldali személyek nyilvántartása és megfigyelése végett. Amennyiben sikerült dokumentumokkal bizonyítani az illető bűnösségét, akkor az az Egyesült Államokból történő kiutasítását vagy az állampolgárság visszavonását is jelenthette.⁷⁵ A páholy és a Szövetségi Nyomozó Iroda közötti együttműködésből Katz Fülöp és családja is kivette a részét, ugyanis az Izraeli Osztály vezetőjének lánytestvérei vallomás tettek az Irma Grese elleni büntető eljárásban, amelynek során az egykori kápot halálra ítélték és ki is végezték.⁷⁶ A delegációt Prantner József (1961 és 1971 között az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke)⁷⁷ is fogadta, akihez a B'nai B'rith azzal a kéréssel fordult, hogy a magyar állam ne vallásként, hanem nemzetiségként kezelje a zsidóságot. Prantner tiszteletteljesen végighallgatta érveiket, azonban jelezte, hogy az ÁEH vallási alapon foglalkozik a zsidók ügyeivel. Az elnökség Kádár Jánossal is szeretett volna találkozni, az MSZMP főtitkára viszont épp szabadságon volt, így nem fogadta őket. A delegáció ekkor úgy nyilatkozott, hogy Radványi ügyvivőhöz fog fordulni a találkozó érdekében. A rezidens arra kapott utasítást, hogy tájékoztassa az ügyvivőt a szervezet törekvéseiről, majd kérje fel a külképviselet vezetőjét, hogy az újabb megkeresés esetén hallgassa meg Katz kívánóságait, de a KÜM számára készülő felterjesztésen túl semmire ne vállaljon kötelezettséget. Rontó részéről a B'nai B'rith törekvéseinek ellenőrzése miatt meg kellett tartani személyes jó viszonyt Katz Fülöppel.⁷⁸ Rontó 1963. november 12-én vendégül látta kapcsolatát, aki először az utazás viszontagságait ecsetelte. Az utazási iroda megkapta az IBUSZ visszaigazolását, a delegáció mégis vízum nélkül indult útjára. A berni magyar követség nem vállalta az ügy intézését, csak udvariasan sajnálkozott, Frankfurtban pedig az előzetes foglalás ellenére sem kaptak helyet a budapesti MALÉV járatra. Katz végül Zürichből repült Budapestre, ahol a repülőtéren néhány órás várakozást követően átvehette a vízumot. Rontó ez alapján jelezte, hogy a B'nai B'rith partnere hibázott, mert nem küldte el az útleveleket a magyar követségre.⁷⁹ Katz és főnöke a Gellért Szállóban együtt vacsorázott a Kennedy nővérekkel – Mrs. Stephen Smith és Mrs. Peter Lawford 1963. augusztus 18-án érkezett Budapestre⁸⁰ – akik elmondásuk szerint jól érezték

B'nai B'rith székház, Washington

magukat és kedvező benyomásokkal távoztak Magyarországról. Katz elismerte, hogy 1961-hez képest szembe tűnő a változás, hiszen az emberek felszabadultabban viselkedtek, az üzletekben pedig sokkal nagyobb volt az áru kínálat. Különösen meglepte a küldöttséget az a pezsgés, amit nem csak Budapesten, hanem a vidéki városokban is tapasztaltak. 1961-től eltérően az emberek többsége már elég bátor volt ahhoz, hogy szóba álljon az ott tartózkodó külföldiekkel.⁸¹ Mennyire volt életszerű a dicséret? A hivatalban lévő amerikai elnök testvérei, Jean Kennedy (1928–2020), aki Stephen Edward Smith (1927–1990) kommunikációs szakember, a választási kampány főtanácsadó felesége,⁸² valamint Patricia Kennedy (1924–2006), aki Peter Lawford (1923–1984), az ismert filmsztár második házastársa,⁸³ rövid magánlátogatásával valahol azt üzentek, hogy Kádár János a belpolitikai liberalizáció terén fel tud mutatni bizonyos eredményeket, a magyarországi a kevésbé vállalhatatlan államszocializmusok közé tartozik.⁸⁴ (Mindazonáltal Jean és Patricia már csak azért sem maradt túl sokáig Budapesten, mert a két ország viszonya meglehetősen hűvös volt, ergo egy hosszabb vakációval támadási felületet szolgáltatott volna az elnökkel szemben). Az életszínvonal kétségtelenül javult, hiszen 1963 körül már nem okozott problémát az alapvető élelmiszerek beszerzése, az áruválaszték is gazdagabb lett, de a hiánygazdálkodás változatlanul fennmaradt.⁸⁵ Katz Fülöp úgy érezte, hogy már bárki kaphatott útlevelet és a többség nem óhajtott a korabeli szóhasználatlál élve disszidálni. Egy általa ismert fiatal értelmiségi házaspár 1961-ben még csak vágyakozott a külföldi utazásra, míg két évvel később lelkesen számoltak be svájci és olaszországi útjukról. (A kádári vezetés az ország jobb megíté-

lése érdekében kétségtelenül enyhített a ki- és beutazási szabályokon, azonban az útlevel megszerzése még sokáig bürokratikus akadályokba ütközött).⁸⁶ Katz meglepődött, hogy komoly felelős beosztásokban fiatalokkal találkozott, ugyanakkor különösen tetszett neki, hogy Prantner munkaidő után is fogadta őket az ÁEH-ban. A hivatal vezetőjét művelt, őszinte embernek tartotta, aki jól ismerte a magyarországi zsidóság helyzetét. Katz ugyanakkor jelezte: komoly politikai hibának tartja, hogy a magyar történelemtankönyvek nem foglalkoztak a második világháború alapos értékelésével és a zsidóság tragédiájával, ugyanis az általa megkérdezett fiatalok semmit sem tudtak a történelekről.⁸⁷ Míg a koalíciós időszak során jelentős számú emléktáblát avattak az áldozatok előtti tisztelgés céljából, valamint komoly publikációk születtek a holokausztról, 1948-ban a szembenézés és a múlt feldolgozása hirtelen félbeszakadt.⁸⁸ 1956-ig az eseményeket egyöntetű hallgatás övezte, majd a 60-as, 70-es években az osztályharc és a náciizmus elleni küzdelem került előtérbe. Az áldozati rangsorban a kommunisták voltak az elsők, a többi antifasiszta a második, a szovjet hadifoglyok pedig a harmadik helyet foglalták el. Az áldozatok zsidó mivolta és a háború előtti kultúrája eltűnt a narratívából.⁸⁹ Katz Fülöp könyveket ígért a tananyag módosításához, de még nem kerülhetett sor a beszerzésükre. Ezzel egy időben azt is elmondta, hogy november végén lesz a B'nai B'rith éves közgyűlése, ahol Label Katz beszámol a külföldi utazásokról, és a magyarországi helyzetképhez az ő jelentését is felhasználja. Ezzel egy időben azt állította Kennedy, hogy a szocialista országokkal kapcsolatos politikájának módosításának és a gazdasági kapcsolatok szélesítésének – az ún. bridge building magyarul hídépítés⁹⁰ – a tervével kapcsolatban kikérte a páholy véleményét, akik támogatták az elgondolást, de a közvélemény előkészítésében is tevékeny részt vállalt. Katz arról is érdeklődött, hogy Gaál Endre, az új kereskedelmi tanácsos,⁹¹ elfoglalta-e már washingtoni állomáshelyét, ti. Vadász Ferenc személyes ismeretségükre való hivatkozással hozzá irányította. Rontó szerint új értesülés nem hangzott el, de nem is lett volna célszerű erőltetni.⁹²

AZ ELNÖKVÁLASZTÁS ELŐTT

Nem sokkal az ünnepek előtt Rontó családjával Katz Fülöpnél járt vendégségben, ahol összefutottak egy fiatal nővel. A huszonhárom esztendőes Linda Lessner a B'nai B'rith előző elnökének – Philip M. Klutznicknak⁹³ – volt az unokahúga, és

éppen a Johns Hopkins Egyetem nemzetközi kapcsolatok szakirányán tanult. Korábban két évet töltött a genfi és a párizsi egyetemen, diplomátának készült. Katz úgy vélte, hogy amennyiben az 1964-es választáson Lyndon B. Johnson győz, a lány nagybátyja az elnökhöz fűződő baráti kapcsolata nyomán valószínűleg megkapja a belügyi vagy az igazságügyi miniszteri posztot. Linda, akinek a szülei Chicagóban éltek, Katz Fülöp baráti köréhez tartozott, gyakran megfordult náluk. Rontó két lánya láthatóan összebarátkozott vele, amely az őrnagy szerint jól jöhetett később a megközelítéséhez. A beszélgetés a Kennedy-gyilkosságra terelődött, amelyről Katz a következőt mondta: *„ma még nem lehet tudni, hogy az elnök meggyilkolása háttérében kik és milyen csoportok állnak, hogy politikai gyilkosság volt-e vagy egyéni akció. Azonban, az eset mindenképp rávilágít arra, hogy az Egyesült Államokban is, mint szerte a világon, egy forradalmi helyzet van kialakulóban, amely érlelődik, s rövid időn belül komoly változásra vezethet”*.⁹⁴ Ma már tudjuk, hogy John Fitzgerald Kennedy halálért Carlos Marcello, az USA déli részén egyeduralmú maffiavezér volt felelős, aki a kitoloncolása miatt, valamint a szervezett bűnözés elleni határozott fellépésért minden áron bosszút akart állni az elnökön.⁹⁵ A választásig hátralévő kilenc hónapban Johnson valóban nem élt új kezdeményezéssel, hanem Kennedy politikáját folytatta, hiszen már csak a részvétiszavazatok miatt is voltaképpen behozhatatlan előnybe került a Demokrata Párt.⁹⁶ Abban viszont tévedett Katz, hogy 1968-ban újra a Kennedy családból fog kikerülni az elnök, ugyanis Robert Kennedyt 1968. június 3-án egy palesztin merénylő halálosan megsebesítette.⁹⁷ Klutznick sem lett a Johnson-adminisztráció tagja, ugyanis 1968-ig Stewart Udall (1920–2010) maradt a belügyminiszter,⁹⁸ Robert Kennedyt pedig Nicolas Katzenbach (1922–2012) váltotta a főállamügyészi tisztségben.⁹⁹ Őt 1967 januárjában Ramsey Clark (1927–2021) követte.¹⁰⁰ Kennedy elnök halála után nem törtek ki jelentős zavargások, de a vietnami háború elleni tiltakozással kezdődő, 1968 során kulmináló diáklázadás forradalmi változásokhoz vezetett. A politikai szférát ugyan nem tudta megrázni, viszont kulturális értelemben máig ható változásokat indított útjára.¹⁰¹ Katz Fülöp időközben tárgyal [Leslie] Squire-ral, a State Department magyar ügyekben illetékes új előadójával,¹⁰² aki kedvezően értékelte az MSZMP-ben történt változásokat, mivel az Kádár János és támogatói megerősödésével végződött. Squire szerint a két ország közötti viszony normalizálásának az amerikai pénzügyi követelések rendezése volt a legnagyobb akadálya,¹⁰³ ugyanakkor Mindszenty József esztergomi herceg-

prímás sorsáról sem volt megegyezés.¹⁰⁴ Katz Fülöp jelezte, hogy Label Katz ugyancsak kedvezően nyilatkozott magyarországi tapasztalatairól a B'nai B'rith éves gyűlésén, valamint Scheiber Sándor novemberi amerikai útját is sikeresnek értékelte, ugyanis Scheiber beszédének köszönhetően az óbudai zsinagóga felújítására és a magyar vértanúk emlékművének felállítására 15 000 dollárnyi adományt sikerült összegyűjteni.¹⁰⁵ Az osztályvezető négy könyvet küldött Vadász Ferencnek, ugyanakkor az év végén Izraelbe és Franciaországba készült, ahonnan csak január közepén tervezett visszajönni. Rontó ekkor rákérdezett, hogy a B'nai B'rith Kisvárda és Vidéke, valamint 5-6 másik, hasonló elnevezésű páholya milyen szerveződés, Katz azonban közölte, hogy semmi közük nincs hozzájuk, mert azok mind cionista csoportok.¹⁰⁶ A valóságban itt a szatmári ultraortodox vagy haszid zsidó közösség egyik-másik szervezetéről lehetett szó, akik viszont a vallási dogmák és a túlzottan világi jellege miatt nem ismerték el Izraelt. A hatéves Jósszele Schumacher elrablása, amely a kislíú neveltetése kapcsán robban ki a szülők és a nagyszülők között, három éven keresztül tartotta izgalomban a zsidó állam közvéleményét. A szatmári szekta ugyanakkor erősen szovjetellenes attitűdöt képviselt,¹⁰⁷ vagyis Borsányi Imre ösztönösen nyilatkozott úgy, hogy a „Kisvárda és környéke” nevű csoportosulás megismerése a legfontosabb feladat. A Kennedy halála után várható politikai fejleményekkel kapcsolatos fejtegetés mellett Rontónak azt is meg kellett kérdeznie partnerétől, hogy mit ért forradalmi helyzeten. Borsányi őrnagy arra is kíváncsi volt, hogy a szélsőjobbaldali erők milyen mértékben erősödnek, és ez milyen veszélyt rejt az ottani zsidóságra, valamint az USA politikájának jobbratolódásával a világbékére.¹⁰⁸ Barry Goldwater retorikája mindezekelőtt a nemzetközi kapcsolatok viszonylatában jelentett fenyegetést, hiszen a republikánus elnökjelölt az észak-vietnámi városok bombázást, a háború kiterjesztését szorgalmazta, de még ijeszteőben hatott, hogy véleménye szerint semmilyen fegyver bevetésétől sem volt szabad visszariadni.¹⁰⁹ A belpolitikában a jobbra tolódás viszont nem érvényesült, hiszen a nyíltan rasszista Goldwater doktriner konzervativizmusa még a Richard Nixon vagy David Rockefeller táborába tartozó mérsékelt republikánus szavazókat is elidegenítette.¹¹⁰ Borsányi ugyanakkor abban látott komoly perspektívát, hogy a B'nai B'rith a Katz Fülöp számára eljuttatott kompromittáló anyagokat használja fel az Egyesült Államokban élő szélsőjobbaldali magyar emigránsok lejáratására.¹¹¹ Ám a Belügyminisztérium túlbecsülte Katz Fülöp és a páholy lehetőségeit,

ugyanis a legújabb nyilvánosságra hozott amerikai kormányzati dokumentumok tanúsága szerint a CIA (Central Intelligence Agency – Központi Hírszerző Ügynökség) és az FBI más hasonló szervezetekkel együtt minimum 1000 egykori náci és kollaboráns segítségét vette igénybe feladatai végrehajtásához. J. Edgar Hoover FBI-igazgató az antikommunista hadviselés jegyében elutasítóan viszonyult a második világháború utáni években érkező kelet-európai menekültek előéletének vizsgálatához, a háborús bűnökkel kapcsolatos vádak automatikusan szovjet propagandaként kezelte. Az FBI még 1980-ban is megtagadta 16 vitatható múltú litván emigráns ügyére vonatkozó iratok kiadását a DOJ (Department of Justice – Igazságügyi Minisztérium) nácizmus ügyeiben illetékes csoportjának, mert az összes érintett informátor volt, közülük öten az idő tájt is aktív szerepet játszottak a közösségük kommunista szimpatizáns tagjainak kiszűrésében.¹¹² Gaál Endre kereskedelmi tanácsost (fn. „Ágoston [Ernő]”)¹¹³ azonban nem kívánták összehozni Katz Fülöppel, mert túl rövid ideje tartózkodott Washingtonban és nem rendelkezett megfelelő operatív felkészültséggel Katz tanulmányozásához. Amennyiben egyéni érdekből mégis szorgalmazta a megismerkedést, a találkozót Rontónak nyilvános helyszínen kellett összehoznia a kereskedelmi tanácsos és a B'nai B'rith osztályvezetője között. Gaált ugyanakkor arra kellett figyelmeztetni, hogy Katz Fülöp zsidó nacionalista, tehát az azonos származást közös platformként fogja felhasználni, ezért csak a szakmai szempontok alapján – az USA és Magyarország közötti kereskedelem fejlesztése – társaloghatott vele. Rontónak az időszerű politikai helyzet figyelembevételével kellett meghatároznia Gaál feladatait. A legfontosabb kérdés Izrael és az Egyesült Államok viszonyára vonatkozó értesülések megszerzése maradt.¹¹⁴

A BOTRÁNY

1964. február 18-án Katz Fülöp együtt ebédelt Rontóval. A meghívást az előbbi kezdeményezte. Először a Kádár Jánossal folytatandó megbeszéléssel kapcsolatos hírek felől érdeklődött, erről azonban Rontó nem tudott nyilatkozni.¹¹⁵ Katz ezt követően bejelentette: március 6-án a páholy elnökével és alelnökével Brüsszelbe utazik a JWC (Jewish World Congress – Zsidó Világkongresszus) 5 napos konferenciájára, ahol a német jóvátétel kérdését fogják tárgyalni. A JWC azt szerette volna elérni, hogy a Kelet-Európában élő zsidók is

kapjanak egyéni jóvátételt, de szó volt egy 12 millió dolláros egyszeri kifizetésről, amelyből alapítványt terveztek létrehozni a különböző országokban működő zsidó szervezetek támogatására. Katz hangsúlyozta, hogy megkísérlik elérni azt, hogy a kártérítés hatálya terjedjen ki a magyarországi áldozatokra, valamint a 12 millió dollárból Kelet-Európa is részesedjen, ám ez a nyugat-európai tagszervezetek tiltakozását váltotta ki. Katz úgy vélte: amennyiben a tanácskozás alkalmával bejelenthetnék, hogy Kádár János fogadja a B'nai B'rith vezetőségét, azzal a szervezetük alkupozíciója jelentősen megerősödne. Ezért arra kérte Rontót, hogy táviratban érdeklődjön a kérés továbbításáról, valamint arról, hogy az MSZMP első titkára hajlandó-e Label Katzcal találkozni a brüsszeli tanácskozást követően. Amennyiben van fogadókészség, a szervezetének vezetői Brüsszelből Budapestre utaznak. Katz jelezte, hogy nem baj, ha nemleges választ kap, de március 6-ig szeretné megismerni a döntést.¹¹⁶ Rontó javaslatának megfelelően az MNK brüsszeli nagykövetsége végül közölte a B'nai B'rith küldöttségével, hogy Kádár János nem fogadja őket, és a rádióinterjút sem engedélyezték. [Nachum] Goldmann, a JWC elnöke¹¹⁷ is be akart utazni Magyarországra, hogy hivatalos személyekkel tárgyaljon. Borsányi őrnagy a tárgyalási törekvések mögött provokációs szándékot gyanított, amely Magyarország és a Szovjetunió közé próbál éket verni. 1964 elejétől ugyanis az USA-ban egyre többször hangzott el olyan vélemény a nyilvánosság előtt, miszerint Magyarország tisztességesen kezeli a zsidókérdést, míg a szovjeteknél üldöztetés zajlik. Borsányi kijelentette: világosan kell látni, hogy a páholy a Rontóhoz fűződő kapcsolatot kizárólag saját céljaira kívánja felhasználni, amely abból is kitűnt, hogy nyilvános anyagokon túl mást nem kapott tőle. Borsányi azt is kifogásolta, hogy a kezdeményezés átcúsúzott az amerikai zsidó szervezet képviselőjéhez. Az angol-amerikai alosztály a további tárgyalásokra vonatkozó kezdeményezésekről azonnali értesítést kívánt, ugyanakkor hangsúlyozta, hogy amennyiben Katz tolakodó és követelőző magatartása csak gondot okoz, jobb lenne elkerülni az újabb találkozót.¹¹⁸ 1964. március 30-án Katz Fülöp Rontó tanácsosnak azt mondta: a brüsszeli magyar nagykövetség kitérő válaszáról a szervezet elnökével együtt úgy vélekedett, hogy Kádár János Hruscsov SZKP főtitkár látogatásának előkészületeire való tekintettel nem tudott rájuk időt szakítani. Label Katz emiatt nem neheztelt, de az 1964 augusztusában esedékes genfi konferenciát szerette volna összekötni egy magyarországi látogatással. Az izraeli osztály vezetője így fő-

nökével Brüsszelből Rómába utazott, ahol a pápa fogadta a B'nai B'rith küldöttségét. Katz Fülöp szerint a vatikáni tárgyalásaik jelentős eredménnyel jártak, ugyanis VI. Pál megígérte, hogy a római katolikus egyház bűnnek fogja nyilvánítani az antiszemizmust.¹¹⁹ A Vatikán pár hónappal később úgy döntött, hogy a zsidóságot nem lehet hibáztatni Jézus Krisztus haláláért, ami a vallásközi párbeszédre való felhívásként volt értelmezhető.¹²⁰ Trofim Kichko *A zsidó vallás, szépités nélkül* című, Ukrajnában megjelent könyve viszont alaposan felkavarta a kedélyeket, ugyanis a B'nai B'rith értetlenül állt az előtt, hogy miközben a Szovjetunió kisebbségként kezeli a zsidóságot, a mind gyakoribb antiszemita jelenségeket össze tudja egyeztetni a kommunista ideológiával. Az amerikai zsidó szervezetek április 4-ére kétnapos konferencia összehívását tervezték, ahol határozati javaslat készül arról, hogy az USA kormány szervei közvetítésével magas szintű delegáció utazhasson Moszkvába a szovjet hatóságokkal történő egyeztetés céljából.¹²¹ Kichko 1963-ban megjelent művét az Ukrán Tudományos Akadémia kiemelkedő alkotásnak nevezte, széles körben terjesztették a pártvezetők között és az oktatásügy területén. A könyv azért keltett igen komoly felháborodást a nyugati világban, mert a judaizmust nem csupán reakciós és felforgató erőnek nevezte, hanem olyan vallásos hitként ábrázolta, amely a számító pénzimádatra, a mohóságra, a becstelenségre, a tolvajlásra, a korrupcióra, a hatalomvágyra és a képmutatásra épül. Az egykori náci kollaboráns nemcsak összekötötte a zsidóság és a pénz uralmát, hanem megismételte a zsidóság világméretű törekvéseinek toposzát, amely eszerint a bankárok, a cionista mozgalom és a nyugati hatalmak egyetértésével és aktív közreműködésével zajlik. Ezzel egy időben a könyv illusztrációja a legrosszabb emléké náci karikatúrákból állt. A helyzetet csak rontotta, hogy az éles hangú kritikai megnyilvánulásokat követően az Izvesztyija védelmébe vette a szerzőt.¹²² Április 7-én Radványi és Rontó együtt ebédelt a B'nai B'rith elnökével és a szervezet izraeli osztályának vezetőjével. Label és Philip Katz elismerően szólt a magyarországi zsidóság helyzetéről. Azt állították, hogy nincs megkülönböztetés a más vallásúak előnyére, ugyanakkor felekezetüket az állam támogatásban részesíti. Label Katz viszont sajnálta, hogy a MIOK nem tagja a zsidóság világszervezetének, nem vesz részt annak kongresszusain. Az elnök ekkor az április 4–5-én megtartott konferencia felé próbálta terelni a beszélgetést, ezt azonban Radványi elhárította. Az ügyvivő jelezte, hogy szívesen megvitát bármely olyan ügyet, amely Magyarországot érinti, vagy

amely a nemzetközi politikai élet szempontjából releváns. A konferencia megvitatásának viszont pontosan emiatt nem látta értelmét, mert meglátása szerint erősen szovjetellenes éle volt. Label Katz hangsúlyozta, hogy tiszteletben tartja Radványi kérését, de a Trofim Kichko által írt antiszemita könyv mellett nem kívánt szó nélkül elmenni.¹²³ A páholy elnöke úgy vélte, hogy a szovjetunióbeli zsidóság sorsa egyre komolyabb aggodalmat kelt a máshol élő hitsorstársakban és a polgárjogok iránt elkötelezett emberekben, ráadásul az ügy a békés egymás mellett élés szerves részét képezi.¹²⁴ Ezzel párhuzamosan viszont megelőlegezte a Richard Nixon elnöksége alatt bekövetkező fordulatot, amely során az enyhülés folyamatában állandó napirendi vitapont lett a keleti blokkban élő zsidók helyzete és a szabad kivándorlás.¹²⁵ Label Katz Kádár János közbenjárását szerette volna kérni, mondván, tudomásuk szerint az MSZMP első titkára baráti viszonyban áll Hruscsovval. Ám Radványi egyből a vendégek értésére adta: ő ezzel a kérdéssel ilyen formában nem foglalkozhat, bármennyire tisztelet is a páholyt és annak elnökét. Label Katz megértően viszonyult az ügyvivőhöz, de Kádár János tekintélyére és népszerűségére hivatkozva a kérés továbbításának és a találkozó megszervezésének igényével lépett fel. Katz Fülöp megjegyezte: főnöke volt az első, aki 1963 második felében kezdeményezte az amerikai búza eladását a szocialista országoknak, de azt is megkérdezte, tehet-e a szervezetük lépéseket a magyar-amerikai kapcsolatok javítása érdekében. Radványi megköszönte az utóbbi felajánlást; nem zárkózott el, de nem tudott (és nem is akart) tippet adni arra, hogy miben vár segítséget. Az ügyvivő konzultált a szovjet nagykövetség illetékésével, aki ugyancsak elítélte Kichko könyvét, mondván, az nekik is csak gondot okozott.¹²⁶ A Szovjet Kommunista Párt Központi Bizottsága a Pravda 1964. április 4-i számában szigorú bírálatot illette a művet, amely eltűnt a könyvesboltokból, de az 1967. évi hatnapos háború után újra megjelent *Judaizmus és cionizmus – a rasszizmus rajongói* címmel.¹²⁷ Rontó szerint Katz Fülöpnek egyetlen célja volt: hogy Kádár János egy számára alkalmas időpontban fogadja a B'nai B'rith elnökét. Az őrnagy ugyanakkor azt is megjegyezte, hogy értesüléseinek még csak bizalmas jelleget sem volt, ráadásul az utóbbi időszakban szinte csupán olyan kérdésekről esett szó, amelyekről a diplomáciai vonalon jelenthetett.¹²⁸ B. Tóth Endre (fn. „Sós”) – 1962 és 1965 között a közel-keleti alosztály vezetője¹²⁹ – Rontó észrevételeit várta azzal kapcsolatban, hogy követelőző magatartása miatt nem volna-e célszerű tartózkodni Katz személyétől.¹³⁰ A KÜM sem

lelkesegett az ötlet kapcsán, mivel Label és Philip Katz Prantner Árpád előtt kifejtette, hogy a család-egyesítéseket a magyar zsidók kivándorlásával szeretné megoldani. Korbacsics Pál, a Külföldi Magyarok Referatúrájának vezetője azt javasolta, hogy Kádár János ne találkozzon Label Katzcal, mert ez kizárólag cionista érdeket szolgál. A nyugatnémet kártérítésről Korbacsics úgy vélte, hogy az a mézesmadzag a Zsidó Világkongresszushoz való csatlakozás érdekében. Ez elől a KÜM már nem akart feltétlenül kitérni, mert a pénz megszerzésére irányuló próbálkozások nem jártak szerencsével. Igaz, ezt a MIOK vezetésének kellett kérelmeznie.¹³¹

A MEGISMÉTELT FELKÉRÉSTŐL A VÉGJÁTÉKIG

Az izraeli osztály vezetőjével fenntartott közvetlen érintkezés több mint egy évig szünetelt. 1965. november 4-én „Hegedűs” – Józán Sándor rendőr százados, követségi másodtitkár, 1966 és 1968 között a rezidentúra vezetője¹³² – találkozott először Katz Fülöppel a Knife and Fork étteremben, az utóbbi kezdeményezésére. A tisztviselő a szokásos dicsérettel indította beszélgetést, de nem mulasztotta el közbevetni, hogy a zsidóság Jugoszláviában nemzetiségi státuszt kapott. Ezzel egy időben aggodalmát fejezte ki a szovjetunióbeli zsidók létfeltételeivel összefüggésben, mondván, a moszkvai vezetés korlátozza a felekezeti életet, a kulturális és művelődési lehetőségeket. A B'nai B'rith osztályvezetője szerint a magyar kormánynak kellene hatást gyakorolnia a szovjetekre, majd felvetődött a részéről, hogy a páholy vezetői Budapesten kérjék Kádár János közbenjárását. Józán ez ellen tiltakozott, miközben azt hangsúlyozta, hogy ez Moszkva szuverén döntése. Csak annyiban volt megengedő, hogy a B'nai B'rith írásban jutassa el hozzá az elképzeléseit, de azt javasolta, hogy a szovjet nagykövetséghez forduljon.¹³³ Kádár János közvetítői szerepe 1965 őszén már annyira sem volt reális, mint másfél évvel korábban, ti. 1964. október 18-án a Szovjetunió Kommunista Pártjának Központi Bizottsága Hruscsov menesztéséről döntött, így Kádár legfontosabb támogatója kikerült a hatalomból. Az MSZMP első titkára még mentorának sem merte volna a Szovjetunióban egyik vagy másik területen uralkodó gyakorlat megváltoztatását javasolni, Leonyid Brezsnyev, az új SZKP főtitkár esetében ez még kevésbé volt valós opció.¹³⁴ Józán hozzátette, hogy a páholy küldöttségének fogadása csak az ÁEH szintjén elképzelhető, de ez is csak kötelezettség nélküli feltételezés volt. Katz Fülöpöt

persze láthatóan nem sikerült meggyőzni, mivel a páholy befolyását emlegette, amely kedvezően befolyásolhatja a magyar-amerikai kereskedelem ügyét. A B'nai B'rith osztályvezetője ekkor Vadász Ferencről és Tiborról érdeklődött, ám Józan (operatív okokból) csak az újságíróat ismerte. Katz Fülöp szerette volna elolvasni Vadász új könyvét és el kívánt jutni a követség eseményeire, cserébe pedig vállalta a páholy kiadványainak elküldését. Józan operatív szempontból nem tulajdonított neki jelentőséget.¹³⁵ 1966. február 11-én Katz Fülöp meghívására a Black Bird étteremben került sor egy újabb közös ebédre, ahol a B'nai B'rith osztályvezetője mindenekelőtt az amerikai belpolitikáról beszélgetett Józannal. Katz a Szenátus Külügyi Bizottsága által szervezett meghallgatásról azt mondta, hogy nem zárható ki a Demokrata Párton belüli szakadás. Fulbright és Morse szenátorok lépései érzékenyen érintették Johnsont, akinek konok, elmentmondást nem tűrő politikáját próbálta a Szenátus megtörni. Katz szerint kicsit későn, mert az elnök már minden tanácsadói posztot hozzá lojális emberekkel töltött be, akik minden intézkedésével egyetértének. Ezért nem hitt igazán Fulbright győzelmében, sőt, a félreállításával számolt.¹³⁶ William J. Fulbright (1905–1995) arkansasi szenátor, a Szenátus Külügyi Bizottságának elnöke fokozatosan lett a vietnámi háború kritikusa, amit Johnson elnök egyértelmű árulásnak tekintett, a leváltását viszont nem tudta elérni, ti. Fulbright 1974-ig hivatalban maradt.¹³⁷ Az elnök Wayne Morse (1900–1974) oregoni szenátorra kevésbé haragudott, mert ő kezdettől fogva ellenezte az indokínai katonai beavatkozást,¹³⁸ pártja azonban az 1968-as kongresszusi választásokon már nem őt indította.¹³⁹ A kormányból viszont Dean Rusk külügyminisztert nem számítva minden olyan tisztviselő kiesett, aki még Kennedytől kapott felkérést.¹⁴⁰ Az osztályvezető saját szervezetének életéből a Ludwig Erhard nyugatnémet kancellárral folytatott 40 perces megbeszélést emelte ki, akivel a páholy második világháborúban elpusztult vagyonáért járó 2 millió dolláros kártérítésről tárgyalt. Az NSZK még tartozott 500 millióval, amelynek rendezését a kancellár megígérte, ugyanakkor az Izraelnek fizetendő összegről a Szövetségi Köztársaság gazdasági nehézségei miatt csak a következő évben látott lehetőséget további egyeztetésre. Katz Fülöp kedvezően nyilatkozott legutóbbi magyarországi látogatásáról, miután az újságíró barátja és annak testvére elvitték Kisvárdára. Ekkor megpendítette, hogy az idő múlásával változtak érzései, a kellemetlen emlékek elhalványultak, így nemsokára újból ellátogat szülőföldjére. Dr. Török Sándor Tel-Aviv-ba akkreditált

nyugatnémet diplomata ügye is felvetődött: Katz úgy tudta, hogy egy 1950-es izraeli törvény alapján, amely bünteti az ellenséges szervezetekben való tagságot, eljárás indul ellene a zsidó államban. Ezzel párhuzamosan elmondta, hogy a B'nai B'rith a Krupp, az IG Farben és a Rheinmetall vállalatoktól történő amerikai vásárlások megszüntetését követeli, mert ők nem hajlandók fizetni az egykori munkaszolgálatosoknak.¹⁴¹ A kényszermunkáért járó kárpótlás ügye csak a 90-es években rendeződött, mert a hidegháború alatt a nyugat-európai hadszíntér védelméhez szükség volt a szóban forgó cégekre, ugyanakkor a tengerentúli riválisok által csőd esetén keresztülvitt felvásárlás alaposan felkorbácsolta volna az Amerika-ellenes érzelmeket. A washingtoni kormányzatot az NSZK belpolitikai életének több váratlan eseménye – a gazdasági megtorpanás, az szélsőjobboldali NPD (Nationaldemokratische Partei – Nemzeti Demokratikus Párt) parlamenti mandátumszerzése az 1966-os választásokon¹⁴² is erősen nyugtalanította, mert tartottak tőle, hogy a leghűségesebb nyugat-európai szövetségeseük kicsúszhat az ellenőrzésük alól.¹⁴³ Török Sándor ügyének pedig nagyobb volt a füstje, mint a lángja, hiszen a 30-as évek végén Bukarestbe, majd 1944 márciusában Berlinbe akkreditált egykori magyar követségi tanácsos által állítólagosan elkövetett háborús bűnökre a nácizmussal foglalkozó intézetek sem találtak bizonyítékot.¹⁴⁴ Józan május 3-án viszonzta a korábbi meghívásokat a Knife and Fork étteremben, ahol Katz inkább csak magánélete korábban már ismertetett részleteiről mesélt, valamint a Magyar Gála Bál került szóba, amelyet Hám Tibor volt országgyűlési képviselő és Sopron megye főispánja szervezett a Hungarian Cultural Center (Magyar Kulturális Központ) megvalósítása céljából. Katz is kapott meghívót, de azt mondta, hogy nem igazán van köze a „díszmagyarokhoz”, emiatt nem kívánt az eseményen megjelenni.¹⁴⁵ Katz Fülöp nem a Horthy-korszak politikai berendezkedésével szemben kritikus Hám Tiborra,¹⁴⁶ hanem azokra az amerikai emigrációban élő, korábbi köztisztviselőkre és csendőrökre haragudott, akik 1944-ben családtagjaival együtt a német megszállók kezére juttatták őt.¹⁴⁷ 1966. november 25-én a Gigi magyar étteremben volt a következő találkozó, amely Katz Fülöp kezdeményezésére történt. A B'nai B'rith elnökének külpolitikai tanácsadója nem sokkal azelőtt Genfben, Prágában és Izraelben járt. A zsidó közösség ügyében csak annyi hangzott el részéről, hogy örömmel fogadta Söck ortodox főrabbi beválasztását az Országos Béketanácsba, a beszélgetés főleg Vietnam és a német kérdés körül forgott. Mivel az amerikai zsidó

szervezetek ellenezték a háborút, Johnson W. Wexler – William Abe Wexler, 1965 és 1971 között a páholy elnöke¹⁴⁸ – valamint Katz és két munkatársa jelenlétében kikelt magából, ordított velük, hogy állandóan Izrael támogatása céljából pénzt kunyerálnak [sic!], ám arra sem képesek, hogy legalább elvi síkon támogassák az USA elnökét. A B'nai B'rith azonban semmit sem tett nézetei revideálására.¹⁴⁹ A valóságban az elnök a legkeményebb tirádáit kissé más szöveggel Larry Levinson és Ben Wattenberg politikai tanácsadóknak címezte, de könnyen előfordulhat, hogy a páholy vezetőit is szigorú bírálattal illette.¹⁵⁰ Miután 1966 októberében a liberális FDP (Frei Demokratische Partei – Szabaddemokrata Párt) kilépett a koalícióból, ami kormányválságot robbantott ki az NSZK-ban,¹⁵¹ a páholy számos tisztségviselője utazott Bonnba, hogy Kiesinger jelölése ellen, Eugen Gerstenmaier – a Bundestag elnöke, a CDU (Christian Demokratische Union – Kereszténydemokrata Unió) Izrael iránt lehangsúlyosabban elkötelezett vezetője¹⁵² – javára lobbizzon. Katz Fülöp ugyanakkor felfedte, hogy a B'nai B'rith komoly bomlasztó tevékenységet folytat – az általuk antiszemitizmusrá hajlamos csoportként elkönnyvelt¹⁵³ – John Birch Society (John Birch Társaság) soraiban, amelynek 50 tagja együttműködik velük.¹⁵⁴ Józan és Katz Fülöp ezt követően már nem találkozott, ti. 1967. április 3-án végre sor került Nahum Goldmann magyarországi látogatására.¹⁵⁵ Ám nem sokkal később Bernát Ernő washingtoni kultúrattasé, majd Radványi János is politikai menedékjogot kért az amerikai kormánytól.¹⁵⁶ 1967. május 26-án Pesti Gyula rendőr ezredes az ügyvivő átállítására való hivatkozással leállította a Katz Fülöppel való további foglalkozást.¹⁵⁷ Tíz nappal később kitört a hatnapos háború, amelynek nyomán megszakadtak Magyarország és Izrael között a diplomáciai kapcsolatok.¹⁵⁸ Philip E. Katz nem sokkal később kilépett a szervezetből, majd az America-Israel Cultural Foundation – (Amerika-Izrael Kulturális Alapítvány) munkatársa lett, később a Ben-Gurion Egyetemen dolgozott. Katz Fülöp életének 82. évében hunyt el a kanadai Montrealban.¹⁵⁹

ZÁRSZÓ

Miben érhető tetten Katz Fülöp és a B'nai B'rith Kádár Jánoshoz intézett kérésének politikai jelentősége? A legvalószínűbb változat a következő: a szabadkőműves páholy vezetősége a magyar zsidóság viszonylag kedvező létfeltételeit szerette volna elterjeszteni a szovjet blokkon belül, különösen

azokban az országokban, ahol az anticionizmus sokkal nyíltabban képezte a politikai napirend és közbeszéd tárgyát, mint Magyarországon. Hazánkban az izraeliták közössége ugyan nem kapott nemzetiségi státuszt – kérdés az is, hogy mennyire lett volna erre igény – viszont a 60-as évek elejétől a korábbihoz képest szabadabban gyakorolhatta vallását. Igaz, hogy ez is szigorúan ellenőrzött keretek között mehetett csak végbe, ám a Szovjetunióhoz és Lengyelországhoz képest sokkal kevesebb rendőrségi vagy bírósági eljárás kísérte a magyarországi hitéletet. A B'nai B'rith azt remélhette, hogy a magyar modell az államszocialista rendszerek között további követőkre talál, ugyanakkor a szovjet vezetés meggyőzésében számítottak Kádár János személyes befolyására. A várakozás még Nyikita Szergejevics Hruscsov uralma alatt sem volt megalapozottnak tekinthető, ti. Kádár a jó viszony ellenére sem fordulhatott olyan kéréssel a mentorához, amely bírálta volna az utóbbi politikáját. A Szovjetunióban uralkodó gyakorlattól csak bizonyos területeken lehetett eltérés, amit más viszonylatban „illet” kompenzálni. Hruscsov sokkal hangsúlyosabban egyházellenes volt, mint Kádár, így az utóbbi már csak ezért sem bírhatta volna jobb belátásra az utóbbi. Ráadásul Moszkva már elkötelezte magát az arabok ügye mellett, ami Brezsnjev idején csak tovább erősödött. A 70-es évek elején szovjet részről már amiatt is kritika érte Magyarországot, hogy a pártban és a Belügyminisztériumban „túlsgogosan erős a zsidó befolyás”.¹⁶⁰

JEGYZETEK

- 1 Diplomatic List December 1960. United States Government Printing Office, Washington: 1960. 24.
- 2 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) – 3. 2. 4 – K – 1890/67/I./T – Kisvárdai – Belügyminisztérium II/3-A Alosztály – Adta: „Kövecses” – Vette: Kövesdi et. – Tárgy: Kapcsolat Philip Katz amerikai személlyel. – JELENTÉS. Budapest, 1961. V. 22. 1.
- 3 David CESARINI: *Eichmann élete és bűnei*. Budapest, Gold Book, 2005. 77–91.
- 4 Hannah ARENDT: *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. New York, Penguin, 2006. 244.
- 5 ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/I./T – Kisvárdai – Belügyminisztérium II/3-A Alosztály – Adta: „Kövecses” – Vette: Kövesdi et. – Tárgy: Kapcsolat Philip Katz amerikai személlyel. – JELENTÉS. Budapest, 1961. V. 22. 2.
- 6 PALASIK Mária: *A BM II/3. (Hírszerző) Osztály*. In: *A megtorlás szervezete. A politikai rendőrség újjászervezése és működése 1956–1962*. Szerkesztette: CSEH Gergő Bendegúz és OKVÁTH Imre. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok

- Történeti Levéltára – Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2013. 47.
- 7 *Állambiztonsági Értelmező Kéziszótár*. Budapest, BM Könyvkiadó, 1970. 59.
- 8 United States Holocaust Memorial Museum (USHMM) Record Group (RG) 50. 233. 0070. – Isabella Leitner December 8, 1991. New York. 26–27.
- 9 Isabella LEITNER: *Fragments of Isabella. A Memoir of Auschwitz*. New York, Open Road Integrated Media, 1978. 17–21.
- 10 USHMM RG 50. 233. 0070. – Isabella Leitner December 8, 1991. New York. 29–34. o.
- 11 Martin GILBERT: *The Day the War Ended May 8, 1945. Victory in Europe*. New York, Henry Holt Company, 1995. 337.
- 12 LEITNER, 1978: i. m. 22–23.
- 13 ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/I./T – Kisvárdai – Belügyminisztérium II/3-A Alosztály – Adta: „Kövecses” – Vette: Kövesdi et. – Tárgy: Kapcsolat Philip Katz amerikai személlyel. – JELENTÉS. Budapest, 1961. V. 22. 3–4.
- 14 KOVÁCS András: *A Kádár-rendszer és a zsidók*. Budapest, Corvina, 2019. 143–160.
- 15 Raymond J. BATVINIS: *The Origins of FBI Counterintelligence*. Lawrence, University of Kansas Press, 2007. 75.
- 16 OKVÁTH Imre: *A magyar katonadiplomácia újjászervezése az 1960-as években*. In: *Felderítő Szemle XII.* (2012) 2. sz. 40–44.
- 17 WEINSTOCK Jenő. *Túl az övényen*. New York, H. D. J. Association, 1947. 1–256. o.
- 18 Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL) VI. 686-os fond (f). 441. őregység (őe) Weinstock Lajos az USA KP KB Komintern képviselőjének igazolása Köves Lajos párttagságáról és alkalmazásáról az *Új Előre* c. újságnál 1932, 1934. 1–7.
- 19 SZÉKELY Gábor: *Gondolatok, viták világunkról – múltunkról, jelenünkről. Válogatott tanulmányok és írások*. Budapest, Volos Kiadó, 2016. 253–255.
- 20 ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/I./T – Kisvárdai – Belügyminisztérium II/3-i csoport – Adta: „Kövecses” – Vette: Pál. – Idő: 1961. VI. 23. – Tárgy: Kapcsolat Philip Katz-al. – Jelentés. Budapest, 1961. VI. 29. 5–7.
- 21 TÓTH Eszter: *A politikai és gazdasági bírszerzés szervezet-története 1945–1990*. In: *A megtorlás szervezete. A politikai rendőrség újjászervezése és működése 1956–1962*. Szerkesztette: CSEH Gergő Bendegúz és OKVÁTH Imre. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó, 2013. 407.
- 22 ÁBTL – 2. 8. 2. 1. – 215 – Vadász Tibor – FELJEGYZÉS. Budapest, 1964. IV. 10. 21–24.
- 23 BORVENDÉG Zsuzsanna: *Újságírók a kommunista állambiztonság szolgálatában*. In: *Arc és Álarc II.* 2018. 1–2. sz. 40–55.
- 24 VADÁSZ Ferenc: *Harcunk a magyar pokollal...* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1961. 122–127.
- 25 ÁBTL – 2. 8. 2. 1. – 215 – Vadász Tibor – Szolgálati adatlap és Önéletrajz. – Budapest, 1959. XII. 29. 35–47.
- 26 *Állambiztonsági Értelmező Kéziszótár*. Budapest, BM Könyvkiadó, 1970. 83.
- 27 ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/I./T – Kisvárdai –... sz. utasítás „I”-től. – Pál elvtársnak! Washington – Tárgy: Philip Katz ügye. – Budapest, 1961. VII.3. 12–15.
- 28 Summary Of The Twenty-Third General Convention Of The Supreme Lodge B'nai B'rith. Washington, D. C. May, 12–16, 1962. 3–24.
- 29 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) – XIX – J – 1 – j – USA 1945–1964 – 20-as doboz (d.). – 79). tétel – 006081/1 – 316/1961. Sz. t. – Tárgy: A B'nai B'rith vezetőinek magyarországi utazása. – Előadó: Gajda Ferenc – Washington, 1961. VII. 29. 4–5.
- 30 ÁBTL – 3. 2. 5 – O – 8 – 087/2/3 – 15 – OD – 10061/52 – Belügyminisztérium II/3 – H Alosztály – Tárgy: A washingtoni rezidénúra 1960. szeptember 1-től 1961. augusztus 30-ig végzett munkájáról értékelő jelentés. Budapest, 1961. VIII. 4. 51.
- 31 ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/I./T – Kisvárdai – 8/3.–”I”–1961. számú jelentés. – Tárgy: Kisvárdai ügye. – JELENTÉS. Washington, 1961. VIII. 10. 38/39–40.
- 32 *A Magyar Irodalom Története 1945–1975. III. A próza*. Szerkesztette: BÉLÁDI Miklós–RÓNAY László. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990. 569.
- 33 ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/I./T – Kisvárdai – Belügyminisztérium II/3-i csoport – Tárgy: „Kisvárdai” ügye. – feldolgozási terv. Budapest, 1961. IX. 1. 44–47.
- 34 OLT Károly (1904–1985). In: *Magyar Életrajzi Lexikon (1978–1991)*. Főszerkesztő: Kenyeres Ágnes. Budapest, Akadémia Kiadó, 1994. 674.
- 35 ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/I./T – Kisvárdai – 10/2. – „I”–1961. számú jelentés. – Tárgy: Kisvárdai ügye. – Jelentés. Washington, 1961. X. 13. 52.
- 36 NOVÁK Attila: *Viharos zsinagóga eladás Lágymányoson: avagy egy budapesti zsidó imahely hanyattatott sorsa (1959–1966)*. In: *Egyháztörténeti Szemle 22. Évf.* (2021). 1. sz. 133–149.
- 37 Yosef GOVRIN: *Israeli–Soviet Relations, 1955–1967. From Confrontation to Disruption*. London, Routledge, 1998. 100–107.
- 38 ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/I./T – Kisvárdai – 10/2. – „I”–1961. számú jelentés. – Tárgy: Kisvárdai ügye. – Jelentés. Washington, 1961. X. 13. 52–53.
- 39 KOVÁCS, 2019: i.m. 34–38.
- 40 ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/I./T – Kisvárdai – 10/2.–„I”–1961. számú jelentés. – Tárgy: Kisvárdai ügye. – Jelentés. Washington, 1961. X. 13. 53–55.
- 41 Deborah Dash Moore: *B'nai B'rith and the Challenge of Ethnic Leadership*. Albany, State University of New York Press, 1981. 243–244.
- 42 ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/I./T – Kisvárdai – 10/2. – „I”–1961. számú jelentés. – Tárgy: Kisvárdai ügye. – Jelentés. Washington, 1961. X. 13. 52–56.
- 43 PALASIK, 2013, i.m. 87–88.
- 44 ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/I./T – Kisvárdai –XI/8. sz. utasítás „A”-től. – Pál elvtársnak! Washington – Tárgy: KISVÁRDAI ügye. – Budapest, 1961. XI.14. 52–53.
- 45 ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/I./T – Kisvárdai – Belügyminisztérium II/3-A alosztály – Tárgy: „Kisvárdai” ügyében – összefoglaló. Budapest, 1961. XII. 4. 59–61.
- 46 *Scheiber Sándor (1915–1985)*. In: *Magyar Életrajzi Lexikon (1978–1991)*. Főszerkesztő: Kenyeres Ágnes. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994. 782.

- 47 ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/I./T – Kisvárdai – 1/5.– „I”-1962. számú jelentés. – Tárgy: Kövecses tm. ügye. – Jelentés. Washington, 1962. I. 24. 64–66.
- 48 Howard M. SACHER: *Israel and Europe. An Appraisal in History*. New York, Vintage Books, 1998. 272–275.
- 49 OLOSZ Levente: A zsidók, mint propagandaeszköz és alkualap a kommunista Romániában. In: *Múlt és Jövő* 29. (2017). 1. sz. 84–95.
- 50 ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/I./T – Kisvárdai – I/1. sz. utasítás „I”-től. – Pál elvtársnak! Washington – Tárgy: Kisvárdai ügye. – Budapest, 1962. II. 10. 69–71.
- 51 ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/I./T – Kisvárdai – 2/I/62. számú jelentés. – Tárgy: Kövecses tm. jelentései megküldése. – Jelentés. Washington, 1962. IV. 21. 76–77.
- 52 ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/I./T – Kisvárdai – 5/1. sz. utasítás „I”-től. – Zalai elvtársnak! Washington – Tárgy: Kisvárdai ügye. – Budapest, 1962. V. 21. 80–81.
- 53 ÁBTL – 2. 8. 1 – 17095. Huszár István. Schreier Ilona. 2–14.
- 54 Diplomatic List April 1962 United States Government Printing Office, Washington: 1962. 24.
- 55 Diplomatic List August 1962 United States Government Printing Office, Washington: 1962. 28.
- 56 VADÁSZ Ferenc: *Harcunk a magyar pokollal...* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1961. 122–130.
- 57 BARÁTH Magdolna – GECSÉNYI Lajos: *Főkonzulok, követek és nagykövetek*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015. 243.
- 58 ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/I./T – Kisvárdai – 6/2- „I”-1962. számú jelentés. – Adta: Kövecses tm. – Vette: Szűcs – Idő: 1962. VI. 9. – Tárgy: Kapcsolat Kisvárdai-ival. – Jelentés. Washington, 1962. VI. 17. 82–88.
- 59 István Pál: Eugene Havas and an Early Attempt in Personal Diplomacy to Normalize US-Hungarian Relations, 1960–1964. In: *Hungarian Journal of English and American Studies*. Vol 26. No 1. (2020). June 28. 13.
- 60 MNL OL – XIX – J – 1 – j – USA 1945 – 1964 – 005330 – 610/1963. Szt. – Tárgy: Beszámoló a washingtoni követség munkájáról. – Washington, 1963. VI. 24. 890.
- 61 ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/I./T – Kisvárdai – 9/3- „I”-1962. számú jelentés. – Tárgy: „Kisvárdai” fn. jelölt átvétele. – Jelentés. Washington, 1962. IX. 10. 96–97.
- 62 ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/I./T – Kisvárdai – 9/4- „I”-1962. számú jelentés. – Tárgy: „Kisvárdai” ügye. – Jelentés. Washington, 1962. IX. 27. 98–100.
- 63 *US Will Supply Israel Missiles in Policy Change*. In: *New York Times* CXII (September 27, 1962). 1–2.
- 64 Paul Underwood: *Hungarians Find Curbs Are Easing*. In: *New York Times* CXII ((September 27, 1962). 14.
- 65 ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/I./T – Kisvárdai – 9/4- „I”-1962. számú jelentés. – Tárgy: „Kisvárdai” ügye. – Jelentés. Washington, 1962. IX. 27. 100–101.
- 66 ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/I./T – Kisvárdai – ... sz. utasítás „I”-től. – Zalai elvtársnak! Washington – Tárgy: Kisvárdai ügye. – Budapest, 1962. X. 10. 103–106.
- 67 ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/I./T – Kisvárdai – 6/2- „I”-1962. számú jelentés. – Tárgy: Kisvárdai ügye. – Jelentés. Washington, 1963. I. 9. 108–111.
- 68 ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/I./T – Kisvárdai – III/1. sz. utasítás. – Zalai elvtársnak! Washington – Tárgy: Kisvárdai ügye. – Budapest, 1963. III. 11. 116–118.
- 69 ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/II./T – Kisvárdai ügye II. kötet – 6/2 – „I” – 1963. számú jelentés. – Tárgy: Kisvárdai ügye. – Jelentés. Washington, 1963. VI. 21. 5–8.
- 70 Summary Of The Twenty-Third General Convention Of The Supreme Lodge B’nai B’rith. Washington, D. C. May, 12–16, 1962. 78–80.
- 71 ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/II./T – Kisvárdai ügye II. kötet – 6/2 – „I” – 1963. számú jelentés. – Tárgy: Kisvárdai ügye. – Jelentés. Washington, 1963. VI. 21. 5–11.
- 72 MNL OL – XIX – J – 1 – j – USA 1945–1964 – 20-as d. – 79). tétel – 005874 – 678/1963. Szt. – Tárgy: Prof. Scheiber amerikai látogatása. – előadó: Rontó Gyula – Washington, 1963. VII. 25. 218–219.
- 73 MNL OL – XIX – J – 1 – j – USA 1945–1964 – 20-as d. – 79). tétel – 005874/1 – 680/1963. Szt. – Tárgy: Label A. Katz és Philip Katz budapesti utazása. – Előadó: Rontó Gyula – Washington, 1963. VII. 2. 214–215.
- 74 KOVÁCS, 2019, i.m. 366.
- 75 ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/II./T – Kisvárdai ügye II. kötet – 9/1. sz. utasítás „I”-től. – Zalai elvtársnak! Washington – Tárgy: Kisvárdai ügye. – Budapest, 1963. IX. 17. 38.
- 76 GILBERT, 1995: i.m. 338.
- 77 PRANTNER József (1911–1975). In: *Magyar Életrajzi lexikon. Harmadik, kiegészítő kötet A–Z*. Főszerkesztő: Kenyeres Ágnes. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981. 628.
- 78 ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/II./T – Kisvárdai ügye II. kötet – 9/1. sz. utasítás „I”-től. – Zalai elvtársnak! Washington – Tárgy: Kisvárdai ügye. – Budapest, 1963. IX. 17. 38–39.
- 79 ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/II./T – Kisvárdai ügye II. kötet – 11/2- „I”-1963. sz. jelentés – Tárgy: Kisvárdai ügye. – Jelentés. Washington, 1963. XI. 19. 38.
- 80 Stephen E. Smith: *Kennedy Sisters in Budapest*. In: *New York Times* CXIII (August 19, 1963). 7.
- 81 MNL OL – XIX – J – 1 – j – USA 1945 – 1964 – 20-as d. – 79). tétel – 005874/4 – 986/1963. Szt. – Tárgy: Label A. Katz és Philip E. Katz budapesti utazása. – Előadó: Rontó – Washington, 1963. XII. 13. 200.
- 82 Jean KENNEDY SMITH: *The Nine of Us. Growing Up Kennedy*. New York, HarperCollins Publishers, 2016. 5–209.
- 83 Alan Schroeder: *Celebrity-In-Chief. How Show Business Took Over the White House*. Boulder, Westview Press, 2004. 80–83.
- 84 BORHI László: *Nagybatalmi érdekek bálójában. Az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolata a második világháborútól a rendszerváltásig*. Budapest, Osiris Kiadó – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018. 224–225
- 85 VALUCH Tibor: A bőséges ínségtől az ínséges bőségig. A fogyasztás változásai Magyarországon az 1956 utáni évtizedekben. In: *Évkönyv, XI*: 2003. Felelős szerkesztő: BAK János. Budapest, Az 1956-os Magyar Forradalom Története Dokumentációs és Kutató Intézet, 2003. 51–78.

- ⁸⁶ KRAHULCSÁN Zsolt: *A BM KEOKH és Útlevel Osztály. In: A megtorlás szervezete. A politikai rendőrség újjászervezése és működése 1956–1962.* Szerkesztette: CSEH Gergő Bendegúz és OKVÁTH Imre. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – LHarmattan Kiadó, 2013. 376–379.
- ⁸⁷ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/II./T – Kisvárdai ügye II. kötet – 11/2 – „I” – 1963. sz. jelentés – Tárgy: Kisvárdai ügye. – Jelentés. Washington, 1963. XI. 19. 38–39.
- ⁸⁸ GYÓRI SZABÓ Róbert: *A kommunizmus és a zsidóság az 1945 utáni Magyarországon.* Budapest, Gondolat Kiadó, 2009. 160
- ⁸⁹ KOVÁCS Mónika: Holokauszt-oktatás Közép-Európában. In: *Regio 12. Évf.* (2003) No. 2. 88–106.
- ⁹⁰ BORHI, 2018: i.m. 223.
- ⁹¹ Diplomatic List August 1963. United States Government Printing Office, Washington. D. C: 1963. 28.
- ⁹² ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/II./T – Kisvárdai ügye II. kötet – 11/2-„I”-1963. sz. jelentés – Tárgy: Kisvárdai ügye. – Jelentés. Washington, 1963. XI. 19. 38–39.
- ⁹³ MOORE, 1981: i.m. 213–215.
- ⁹⁴ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/II./T – Kisvárdai ügye II. kötet – 12/2-„I”-„A”-1963. sz. jelentés – Tárgy: Kisvárdai ügye. – Jelentés. Washington, 1963. XII. 12. 53.
- ⁹⁵ LAMAR Waldron: *A Kennedy-gyilkosság elballagott története. A 20. század bünténye az új adatok fényében.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2014. 9–500.s
- ⁹⁶ Lewis L. GOULD: *1968: The Election That Changed America.* Chicago, Ivan R. Dee, 1993. 5–9.
- ⁹⁷ David TALBOT: *A két Kennedy. Jack és Robert élete és felderítetlen halála.* Budapest, Gabo Kiadó. 2007. 422–437
- ⁹⁸ Stewart L. UDALL, Conservationist in Kennedy and Johnson Cabinets, Dies at 90. In: *New York Times* CLX (Marc 20, 2010). Section A, 22.
- ⁹⁹ Tim WEINER: *Ellenség az egész világ. Az FBI története.* Ford: Magyarics Péter. Budapest, Gabo Kiadó, 2013. 327–330.
- ¹⁰⁰ Robert DALLEK: *Flawed Giant. Lyndon Johnson and His Times.* New York, Oxford University Press, 1998. 406.
- ¹⁰¹ SOMLAI Péter: 1968: kudarc és győzelem. In: *Educatio* 27 (2018) 3. sz. 370–381.
- ¹⁰² BORHI László: *A magyar-amerikai kapcsolatok, 1945–1989.* Források. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 2009. 412.
- ¹⁰³ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/II./T – Kisvárdai ügye II. kötet – 12/2-„I”-„A”-1963. sz. jelentés – Tárgy: Kisvárdai ügye. – Jelentés. Washington, 1963. XII. 12. 53–54.
- ¹⁰⁴ BORHI, 2018: i.m. 212–215.
- ¹⁰⁵ MNL OL – XIX – J – 1 – j – USA 1945 – 1964 – 20-as d. – 79). tétel – 005874/4 – 986/1963. Szt. – Tárgy: Label A. Katz és Philip E. Katz budapesti utazása. – Előadó: Rontó – Washington, 1963. XII. 13. 201.
- ¹⁰⁶ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/II./T – Kisvárdai ügye II. kötet – 12/2-„I”-„A”-1963. sz. jelentés – Tárgy: Kisvárdai ügye. – Jelentés. Washington, 1963. XII. 12. 54–55.
- ¹⁰⁷ Micháel BÁR-ZOHÁR – Nisszim Miszál: *MOSZAD. Az izraeli titkosszolgálat legjelentősebb műveletei.* Budapest, Gabo Kiadó, 2013. 103–127.
- ¹⁰⁸ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/II./T – Kisvárdai ügye II. kötet – XII/2. sz. utasítás „I”-től. – Zalai elvtársnak! Washington – Tárgy: Kisvárdai ügye. – Budapest, 1963. XII. 22. 56.
- ¹⁰⁹ MAGYARICS Tamás: *Az Egyesült Államok külpolitikájának története.* Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 2000. 312–314.
- ¹¹⁰ ANDOR László: *Amerika évszázada.* Budapest, Aula, 2002. 217–218.
- ¹¹¹ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/II./T – Kisvárdai ügye II. kötet – X/1. sz. utasítás „I”-től. – Zalai elvtársnak! Washington – Tárgy: Kisvárdai ügye. – Budapest, 1963. XII. 27. 49.
- ¹¹² Norman J. W. GODA: Nazi Collaborators in the United States: What the FBI Knew. In: Rochard BREITMAN – Norman J. W. GODA – Timothy Naftali – Robert Wolfe: *U. S. Intelligence and the Nazis.* New York, Cambridge University Press, 2005. 227–264.
- ¹¹³ ÁBTL – 3. 2. 1 – Bt – 2033/1 – „Ágoston Ernő” (Gaál Endre). Évkör: 1959–1966. 232 oldal.
- ¹¹⁴ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/II./T – Kisvárdai ügye II. kötet – X/1. sz. utasítás „I”-től. – Zalai elvtársnak! Washington – Tárgy: Kisvárdai ügye. – Budapest, 1963. XII. 27. 49–51.
- ¹¹⁵ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/II./T – Kisvárdai ügye II. kötet – 2/2 „I”1964. sz. jelentés – Tárgy: Kisvárdai ügye. – Jelentés. Washington, 1964. II. 21. 59–61.
- ¹¹⁶ MNL OL – XIX – J – 1 – j – USA 1945–1964 – 20-as d. – 79). tétel – 002364 – 175/1964. Szt. – Tárgy: B’nai B’rith elnökének kérelme. – Washington, 1964. II. 26. 197–199.
- ¹¹⁷ KOVÁCS, 2019: 252.
- ¹¹⁸ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/II./T – Kisvárdai ügye II. kötet – III/1. sz. utasítás „I”-től. – Zalai elvtársnak! Washington – Tárgy: Kisvárdai ügye. – Budapest, 1964. III. 16. 64–65.
- ¹¹⁹ MNL OL – XIX – J – 1 – j – USA – 1945–1964 – 20-as d. – 79). tétel – 003427 – 287/1964. Szt. – Tárgy: B’nai B’rith izraeli osztályának vezetőjével való beszélgetésről. – Washington, 1964. IV. 21. 272
- ¹²⁰ Judith HERSHCOPF: The Church and the Jews: The Struggle at Vatican Council. In: *The American Jewish Yearbook* 66 (1965). 99–122.
- ¹²¹ MNL OL – XIX – J – 1 – j – USA – 1945–1964 – 20-as d. – 79). tétel – 003427 – 287/1964. Szt. – Tárgy: B’nai B’rith izraeli osztályának vezetőjével való beszélgetésről. – Washington, 1964. IV. 21. 272–273.
- ¹²² Leonard SCHROETER: *The Last Exodus.* New York, Universe Books, 1974. 26–27.
- ¹²³ MNL OL – XIX – J – 1 – j – USA – 1945–1964 – 20-as d. – 79). tétel – 003451 – 276/1964. Szt. – Tárgy: Zsidó kongresszus a SZU-ban lévő „antiszemitizmus-sal” kapcsolatban. – Washington, 1964. IV. 23. 719.
- ¹²⁴ MOORE, 1981: i.m. 245–246
- ¹²⁵ Josszi MELMAN – Dan RAVIV: *Igaz barátok. Az amerikai – izraeli szövetség valódi története.* Budapest, Osiris Kiadó, 1997. 151–157.
- ¹²⁶ MNL OL – XIX – J – 1 – j – USA – 1945–1964 – 20-as d. – 79). tétel – 003451 – 276/1964. Szt. – Tárgy: Zsidó kongresszus a SZU-ban lévő „antiszemitizmus-sal” kapcsolatban. – Washington, 1964. IV. 23. 719–721.

- ¹²⁷ William KOREY: Brezhnev and Soviet Anti-Semitism. In: *Soviet Jewry in the Decisive Decade, 1971–80*. Edited by: Robert O. Freedman. Durnham, North Carolina University Press, 1984. 36–37.
- ¹²⁸ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/II./T – Kiszárdai ügye II. kötet – 3/2 „I”1964. sz. jelentés – Tárgy: Kiszárdai ügye. – Jelentés. Washington, 1964. VII. 21. 67–68.
- ¹²⁹ ÁBTL Archontológia 23/940 B. Tóth Endre, Tóth Endre – https://www.abtl.hu/ords/archontologia/f?p=108:5:30455639861642::NO::P5_PRS_ID:1019579 (Letöltés: 2021.07.13)
- ¹³⁰ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/II./T – Kiszárdai ügye II. kötet – IX/1. sz. utasítás „I”-től. – Zalai elvtársnak! Washington – Tárgy: Kiszárdai ügye. – Budapest, 1964. IX. 12. 78.
- ¹³¹ MNL OL – XIX – J – 1 – j – USA 1945 – 1964 – 20-as d. – 003427/3. szig. t. 1964. – Magyar Népköztársaság Követsége Washington – B'nai B'rith izraeli osztályának vezetőjével beszélgetés. – Budapest, 1964. X. 30. 259.
- ¹³² ÁBTL Archontológia 416/940 Józán Sándor – https://www.abtl.hu/ords/archontologia/f?p=108:5:6520248725428::NO::P5_PRS_ID:1045232 (Letöltés: 2021.07.13)
- ¹³³ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/II./T – Kiszárdai ügye II. kötet – 11/3 „A”1965. sz. jelentés – Tárgy: Ebéd Philip Katzsal. – Jelentés. Washington, 1965. XI. 15. 85–87.
- ¹³⁴ Békés Csaba: *Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika 1944–1991*. Budapest, Osiris – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019. 181–189.
- ¹³⁵ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/II./T – Kiszárdai ügye II. kötet – 11/3 „A”1965. sz. jelentés – Tárgy: Ebéd Philip Katzsal. – Jelentés. Washington, 1965. XI. 15. 87.
- ¹³⁶ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/II./T – Kiszárdai ügye II. kötet – 2/17 „A”1966. sz. jelentés – Tárgy: Ebéd Philip Katzsal. – Jelentés. Washington, 1966. II. 17. 88–89.
- ¹³⁷ Stanley Karnow: *Vietnam. A History*. New York, Viking Press, 1983. 486.
- ¹³⁸ A. J. LANGGUTH: *Our Vietnam: the war, 1954–1975*. New York, Simon and Schuster, 2000. 417–419.
- ¹³⁹ Wayne Morse Dies; A Senator 24 Years. In: *New York Times CXXV* (July 23, 1974). 1.
- ¹⁴⁰ Peter KUZNICK – Oliver STONE: *Amerika elballgatott történelme*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 2014. 283.
- ¹⁴¹ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/II./T – Kiszárdai ügye II. kötet – 2/17 „A”1966. sz. jelentés – Tárgy: Ebéd Philip Katzsal. – Jelentés. Washington, 1966. II. 17. 88–90.
- ¹⁴² NÉMETH István: *Németország története. Az egysejtől az egységig (1871–1990)*. Budapest, Aula, 2002. 412–413.
- ¹⁴³ MAGYARICS Tamás: *Az Egyesült Államok külpolitikájának története*. Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 2000. 292–300.
- ¹⁴⁴ George LEVY: *Germany and Israel. Moral Debt and National Interest*. New York, Routledge, 1998. 133–134.
- ¹⁴⁵ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/II./T – Kiszárdai ügye II. kötet – 5/22 „A”1966. sz. jelentés – Tárgy: Philip Katzsal ebéd. – Jelentés. Washington, 1966. V. 16. 91–93.
- ¹⁴⁶ HÁM Tibor (1914–1990). In: *Magyar Életrajzi Lexikon 1978–1991*. Főszerkesztő: Kenyeres Ágnes. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994. 349.
- ¹⁴⁷ USHMM RG 50. 233. 0070. – Isabella Leitner December 8, 1991. New York. 1–3.
- ¹⁴⁸ WEXLAER, William Abe (1913–2000). – <https://www.encyclopedia.com/religion/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/wexler-william-abe> (Letöltés: 2021.07.12.)
- ¹⁴⁹ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/II./T – Kiszárdai ügye II. kötet – 12 3 „A”1966. számú jelentés – Tárgy: Philip KATZ ügyében. – JELENTÉS. Washington, 1966. XI. 30. 94–95.
- ¹⁵⁰ DALLEK, 1998: i.m. 428–429.
- ¹⁵¹ NÉMETH, 2002: i.m. 414.
- ¹⁵² Pál István: A legértékesebb forrás? Egy izraeli pártpolitikus vitái a tel-avivi rezidentúra tisztjeivel. In: *Arc és Alarc II. évfolyam (2018)* 3–4. sz. 90.
- ¹⁵³ Summary Of The Twenty-Third General Convention of the Supreme Lodge B'nai B'rith. Washington, D. C. May, 12–16, 1962. 33.
- ¹⁵⁴ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/II./T – Kiszárdai ügye II. kötet – 12 3 „A”1966. számú jelentés – Tárgy: Philip KATZ ügyében. – JELENTÉS. Washington, 1966. XI. 30. 94–96.
- ¹⁵⁵ KOVÁCS, 2019: i.m. 286–291.
- ¹⁵⁶ BORHI, 2018: i.m. 241–242.
- ¹⁵⁷ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/II./T – Kiszárdai ügye II. kötet – BELÜGYMINISZTERIUM III/I-B alosztály. – HATÁROZAT. Budapest, 1967. V. 26. 101.
- ¹⁵⁸ GYÓRI-SZABÓ, 2009: i.m. 320.
- ¹⁵⁹ Philip E. Katz. In: *Montreal Gazette* (2006. XII. 4). – <https://montrealgazette.remembering.ca/obituary/philip-katz-1065637751> (Letöltés: 2021.07.12)
- ¹⁶⁰ CHRITOPHER ANDREW – VASZILIJ MITROHIN: *A Mitrobin-archívum. A KGB otthon és nyugaton*. Budapest, Talentum Kiadó, 2000. 290.

